

Μνήμων

Τόμ. 13 (1991)

ΔΙΑΚΟΣΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ. ΕΟΡΤΑΣΜΟΣ Ή ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ;

ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ

doi: [10.12681/mnimon.401](https://doi.org/10.12681/mnimon.401)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ Χ. (1991). ΔΙΑΚΟΣΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ. ΕΟΡΤΑΣΜΟΣ Ή ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ; *Μνήμων*, 13, 231-254. <https://doi.org/10.12681/mnimon.401>

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ

ΔΙΑΚΟΣΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ: ΕΟΡΤΑΣΜΟΣ 'Η ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ;

Οι έορτασμοί που οργανώνονται με άφορμή την επέτειο όρισμένων ιστορικών γεγονότων, χρησιμεύουν στα μέλη ή τουλάχιστον σε όρισμένες κατηγορίες από τα μέλη τής κοινωνίας για να έπιβεβαιώνουν την προσήλωσή τους στις άξίες που πραγματώθηκαν ή που έπιχειρήθηκε να πραγματοποιηθούν στη διάρκεια των γεγονότων που έορτάζονται. 'Η λαμπρότητα και ή καθολικότητα των έορτασμών έξαρτάται από την άπήχηση που διατηρούν οι άξίες αυτές στους κόλπους τής έορτάζουσας κοινωνίας και από τò αν άλλα, μεταγενέστερα, γεγονότα έξέφρασαν καλλίτερα τις ίδιες άξίες. Μεταβολές στις κοινωνικές σχέσεις, είναι δυνατό να μετατοπίσουν την έμφαση του έορτασμού προς νέες άξίες και να οδηγήσουν στην άποσιώπηση ακόμα και στην άρνηση των αρχικών άξιων.

Οι έορτασμοί για τα 200 χρόνια τής Γαλλικής 'Επανάστασης δέν σημαίνουν λοιπόν άπαραίτητα την προσήλωση των έορταζόντων στις ίδιες άξίες για τις όποιες άγωνίστηκαν οι Γάλλοι 'Επαναστάτες. 'Αποδεκτές κατ' αρχήν για τις άλλες κοινωνίες που, λόγω τής παγκόσμιας άκτινοβολίας της, έορτάζουν και αυτές τή Γαλλική 'Επανάσταση οι άμφιβολίες αυτές μπορεί να ήχουν υπερβολικές προκειμένου για την ίδια τή γαλλική κοινωνία. 'Εντούτοις, όρισμένες «έορταστικές» έκδηλώσεις στη Γαλλία τόν τελευταίο χρόνο ή τα τελευταία χρόνια —γιατί ή έμπορική έκμετάλλευση τής επέτειου είχε άρχισει πολύ πριν τόν 'Ιανουάριο του 1989— ένισχύουν την άποψη ότι δέν βρισκόμαστε μπροστά σε μιá συνολική και άνεπιφύλακτη μέθεξη, αλλά σε ένα έπιλεκτικό έορτασμό που συνιστά μιá μεθερμηνεία τής Γαλλικής 'Επανάστασης.

'Ανάμεσα στις ένδειξεις αυτές, που μπορεί εύκολα να τις άντιληφθεί και ό ξένος παρατηρητής, είναι τò πλήθος των έκδόσεων —έκλαίκευτικά, ιστορικά πονήματα ή μυθιστορίες— οι όποιες προβάλλουν άτομα ή κοινωνικές ομάδες που άνήκουν ή υπερασπίστηκαν την κατάσταση πραγμάτων που άνέτρεψε ή 'Επανάσταση. Τò φαινόμενο δέν είναι όλότελα νέο· ύπῆρξαν και άλλοτε έποχές άνθησης τέτοιων συγγραφών αν και όχι στην ίδια έκταση. 'Η διαφορά είναι ότι

τά βιβλία αυτά απευθύνονταν ανοικτά σέ όσους αμφισβητούσαν τήν 'Επανάσταση, ένώ οί σημερινοί συγγραφείς ισχυρίζονται ότι αποδέχονται τά κεκτημένα τής 'Επανάστασης. Θα μπορούσε ίσως κανένας νά μή θεωρήσει αύτή τήν έκδοτική κίνηση σημαντική ένδειξη, υπενθυμίζοντας τήν έμπορικη σκοπιμότητα παρόμοιων δραστηριοτήτων. Οί εύγενείς, οί αγρότες τής Βανδέας, οί άστοί αντίπαλοι τών 'Ιακωβίνων συνιστοϋν ένα λιγότερο τετριμμένο θέμα από τούς ήρωες τής 'Επανάστασης και προσφέρονται καλύτερα για μιá έκδοτική έπιτυχία. 'Η έρμηνεία αύτή είναι βάσιμη αλλά άνεπαρκής, γιατί οί δημόσιες δηλώσεις τών συγγραφέων αύτών τών βιβλίων καθώς και άλλες ένδείξεις δείχνουν ότι έχουμε νά κάνουμε με ένα πιό σύνθετο φαινόμενο, πού δέν μπορεί νά άναχθει σέ πρωτογενείς οικονομικές σκοπιμότητες. 'Η πολλαπλότητα τών κινήτρων γίνεται έμφανής στα περιοδικά τεύχη, με τά όποια ό καθημερινός τύπος συμμετέχει στον έορτασμό τής έπετείου και στη σύνταξη τών όποιων συνεργάζονται έπώνυμοι ιστορικοί'. 'Η ίδια διαπίστωση ισχύει και για τις ειδικές έκπομπές τής τηλεόρασης, πού αποτελοϋν άρκετά ασφαλής ένδειξη, από τή μιá μεριά για τό τι μπορεί νά αποδεχθεί τό ευρύτερο κοινό και από τήν άλλη, για τό ποιá εικόνα τής 'Επανάστασης θέλουν νά μεταδώσουν όσοι έλέγχουν οικονομικά και πολιτικά τά μαζικά μέσα ένήμερωσης.

Θά σταθώ σέ δύο από αύτές τις έκπομπές για τις όποιες έχω προσωπική γνώση και τις βρίσκω χαρακτηριστικές τών νέων αντίληψεων για τήν 'Επανάσταση. 'Η πρώτη είναι μιá τηλεοπτική υπερπαραγωγή πού άρχισε νά προβάλλεται ως σειρά έπεισοδίων από τό μεγαλύτερης άκροαματικότητας κανάλι τής τηλεόρασης στις άρχές τοϋ 1989². 'Ο τίτλος της ήταν «La grande cabriole», πού θα μπορούσε νά αποδοθει στα ελληνικά ως ή μεγάλη πιρουέτα, ή χορευτική φιγούρα με τήν όποία ξεφεύγει κανείς —στην περίπτωση τής τηλεοπτικής σειράς μιá εύγενής— με χάρη από μιá δύσκολη κατάσταση. 'Η έπιλογή μιáς άριστοκράτισσας και ή περιγραφή τών διαδοχικών της προσαρμογών στις νέες καταστάσεις, πρώτα στην έξορία, μετά στην περίοδο τοϋ Ναπολέοντα όταν οί εύγενείς αρχίζουν νά επιστρέφουν, πριν τήν τελική αποκατάστασή τους με τήν Παλινόρθωση, αποτελεί ένα πραγματικό εύρημα πού μάς έπιτρέπει νά δοϋμε γνωστά γεγονότα από μιá άσυνήθιστη σκοπιά. Αυτό πού μάς άφήνει σκεπτικούς είναι ή πλήρης άντιστροφή ένός μανιχαϊστικού σχήματος, όπου οί καλοί είναι οί πλήρεις άνοχής, έμποτισμένοι από τά Φώτα εύγενείς και οί κακοί οί

1. Γνωρίζω τά τεύχη τών έφημερίδων *Quotidien de Paris* και *La Croix*. Τό πιό φιλόδοξο έγχειρημα ήταν ή ειδική μηνιαία έκδοση τής έφημερίδας *Le Monde* με τόν τίτλο *Le Monde de la Révolution française*. Τό δεύτερο μέρος αύτης τής έκδοσης είχε τόν από ιδεολογική άποψη χαρακτηριστικό για τις σημερινές αντίληψεις τίτλο τής *Έφημερίδας τών άνθρωπίνων δικαιωμάτων*.

2. Μεταδόθηκε τό καλοκαίρι τοϋ 1989 από τήν ελληνική τηλεόραση με τόν τίτλο ή άλλη όψη τής *Έπανάστασης*.

άστοι —δειλοί, δογματικοί, γεμάτοι οΐηση και ύποκρισία— μαζί με τους αγρότες, που παρουσιάζονται φιλόδοξοι και χυδαίοι.

Τò δεύτερο τηλεοπτικό παράδειγμα άφορά μιá τηλεοπτική σειρά σέ ιδιωτικό κανάλι τής τηλεόρασης με τò γενικό τίτλο «Τά μισοφόρια τής Έπανάστασης». Έδω με πρόφαση τήν προβολή τής καθημερινής ζωής άντι τών πολιτικών γεγονότων σκιαγραφούνται με άρκετή ποιητική άδεια τά έρωτικά παρασκήνια τής Έπανάστασης. Άς σταθοΐμε λίγο στο έπεισόδιο που κάλυπτε τήν ύποτιθέμενη σεξουαλική ζωή του Μαρά. Βρίσκουμε πάλι δύο άντιθετικούς πόλους. Τò καλό τò έκπροσωπεΐ ή δολοφόνος του Μαρά, ή Charlotte Corday, εύγενικής καταγωγής, δημοκρατικών ύποτίθεται πεποιθήσεων, που έμφανίζεται να ώθειται στήν πράξη της άπό πολιτικά κίνητρα. Είναι ύπερ τής έλευθερίας, έναντίον τών τρομοκρατικών πρακτικών ως μέσου για τήν πραγμάτωσή της και άρνεΐται τò έφικτό σημαντικών πολιτικών άλλαγών σέ σύντομο χρονικό διάστημα. Άν οί άτομικές ένέργειες τής Charlotte Corday άνάγονται στο έπεισόδιο σέ γενικές πολιτικές κατηγορίες, οί πολιτικές πράξεις του Μαρά άποδίδονται σέ προσωπικά χαρακτηριστικά στοιχεία. Ό άποτυχημένος ίατρος είναι παθιασμένος με τήν άνατομία και αύτή του ή ένασχόληση δέν άπορρέει άπό μιá όρθολογική άντίληψη, αλλά άπό μιá διαστροφή που έκδηλώνεται με ποιητική άδεια και στήν έρωτική του ζωή. Οί έκτελέσεις τής περιόδου τής Τρομοκρατίας είναι ή προβολή στο δημόσιο έπίπεδο αύτής άκριβώς τής ιδιωτικής διαστροφής. Νά πώς περιγράφει τις προθέσεις του ό σκηνοθέτης τής τηλεταινίας σέ δηλώσεις του στον τύπο: «Γίνεται δεκτό ότι ό Μαρά έστειλε στή λαιμητόμο χιλιάδες άνθρώπους και δέν θέλουμε να δοΐμε αύτή τήν προσωπικότητα στήν καθημερινότητά της. Υπάρχει ή ιδεολογική εικόνα του Μαρά που άποδοκιμάζεται άπό τή δεξιά και που θεωρείται άπό τήν άριστερά ό πατέρας τών Μάρξ και Ένγκελς. Κινηθήκαμε άνάμεσα σ' αύτές τις δύο θεωρήσεις»³.

Δέν μπορώ να ύπολογίσω πόσες είναι οί καινοφανείς, άρνητικές για τήν Έπανάσταση και τους πρωτεργάτες της άπεικονίσεις και πόσες έξακολουθούν να δίνουν τήν παραδοσιακή θετική εικόνα. Τò σημαντικό είναι ότι ή νέα άναπαράσταση ύπάρχει, και ότι ή άπήχησή της δέν περιορίζεται, όπως άλλοτε, στις κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις που έλκουν τήν καταγωγή τους άπό τους ήττημένους τής Έπανάστασης. Σε τελευταία άνάλυση, ή άποδοχή τής νέας εικόνας τής Έπανάστασης όφείλεται σέ μετατοπίσεις βαθύτερων κοινωνικών ίσοροπιών. Όμως, άνάμεσα στα δυό αύτά έπίπεδα δέν ύπάρχει μιá άμεση, αυτόματη σχέση. Διαμεσολαβούν οί διανοούμενοι, που με τήν έργασία τους συντελούν στή διαμόρφωση τής νέας εικόνας του παρελθόντος, νομιμοποιούν τήν άποδοχή της, αλλά ταυτόχρονα συνδιαμορφώνουν και νομιμοποιούν τις κοινωνικές άλλαγές που άπαιτούν τή νέα άναπαράσταση του παρελθόντος.

3. Βλέπε έφ. *Le Figaro*, 13-14.5.1989.

‘Από αυτή τη συλλογική διαδικασία κατασκευής μιᾶς νέας αντίληψης για τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση θὰ προσπαθήσω νὰ ἀπομονώσω καὶ νὰ ἐκτιμήσω τὴν ιδιαίτερη συμβολὴ τῶν ἱστορικῶν.

Ἡ ἀρχὴ τῆς διαφοροποίησης τῆς εἰκόνας τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης στὴ σύγχρονη Γαλλία ἀνάγεται συνήθως στὰ 1965 καὶ ἀποδίδεται στὸ βιβλίο τῶν François Furet καὶ Denis Richet μὲ τίτλο «Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση»⁴. Ὡς τότε στὴν ἀκαδημαϊκὴ ἱστοριογραφία ἐπικρατοῦσε αὐτὸ ποὺ ὁ Φυρὲ ὀνομάζει «μαρξιστικὴ κοινὴ» [la vulgate marxiste] τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ ποὺ διατυπώθηκε σὲ διαδοχικὲς προσεγγίσεις ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Alphonse Aulard, ποὺ ἔγινε ὁ πρῶτος κάτοχος τῆς ἔδρας τῆς ἱστορίας τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης στὴ Σορβόννη τὸ 1889, ὡς τὸ σύγχρονό μας Albert Soboul, περῶντας ἀπὸ τὸν Albert Mathiez καὶ τὸν Georges Lefebvre. Ὁ προσδιορισμὸς «κοινὴ» γι’ αὐτὸ τὸ ἱστοριογραφικὸ ρεῦμα θὰ μπορούσε νὰ γίνεῖ ἀποδεκτὸς, ἐνῶ τὸ ἐπίθετο «μαρξιστικὴ» τὸ χαρακτηρίζει ἀνακριβῶς, γιατί δὲν περιλαμβάνει μόνο μαρξιστὲς ἱστορικούς. Ἡ «κοινὴ» αὐτὴ δέχεται ὅτι ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἦταν μίᾳ ἀστικῆ ἐπανάσταση, ποὺ ὀφείλετο στὴν ἀντίφαση ἀνάμεσα στὶς φεουδαλικὲς πολιτειακὲς δομὲς καὶ στὴν ἀνάπτυξη καπιταλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς καὶ ἡ ὁποία εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ θέσπιση ἀστικῶν θεσμῶν καὶ τὴν πλήρη ἐπικράτηση τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Οἱ μεταβολὲς αὐτὲς κρίνονται συνολικὰ ὡς θετικὲς· ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἀντιμετωπίζεται ὡς ἓνα σύνολο καὶ ἀποκρούεται ἡ ἀπομόνωση καὶ καταδίκη ἀρνητικῶν φαινομένων. Ἡ περίοδος τῆς Τρομοκρατίας γίνετα ἀποδεκτὴ ὡς μίᾳ ἀναγκαίᾳ φάση ποὺ ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τίς περιστάσεις, δηλαδὴ ἀπὸ τὴ σύμπτωση τῆς ἐσωτερικῆς ἀντίδρασης καὶ τοῦ ἐμφυλίου πολέμου μὲ τὴν παράλληλη ἐξωτερικὴ ἀπειλή. Ἡ Ἐπανάσταση ἀνοίγει τὴ σύγχρονη ἐποχὴ στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ μηχανισμὸς ποὺ τὴν προκάλεσε μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ μιὰ νέα ἐπανάσταση ποὺ θὰ ὑπερβεῖ τὸ σύστημα κοινωνικῶν σχέσεων ποὺ ἐγκαθίδρυσε ἡ Ἐπανάσταση μητέρα. Γιὰ τοὺς μαρξιστὲς ποὺ γράφουν μετὰ τὸ 1917 ἡ κόρη τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης εἶναι ἡ Ὀκτωβριανὴ Ἐπανάσταση τῆς Ρωσίας.

Τὸ βιβλίο τῶν Φυρὲ καὶ Ρισὲ εἰσάγει σὲ αὐτὸ τὸ σχῆμα δύο βασικὲς τροποποιήσεις. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ κατάτμηση τῆς Ἐπανάστασης σὲ τρεῖς ξεχωριστὲς ἐπαναστάσεις, σὲ μιὰ ἐπανάσταση τῶν εὐγενῶν ἐναντίον τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, τῶν ἀστῶν ἐναντίον τῆς φεουδαρχίας καὶ τέλος τῶν ἀγροτῶν ἐναντίον τῶν φεουδαρχῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς μεγάλης γενικῆς ἰδιοκτησίας. Διάρκηση περισσοτέρων μερικῶν ἀντιθέσεων ὑπάρχει ἤδη στὸ ἔργο τοῦ Georges Lefebvre, ἀλλὰ ἐκεῖ οἱ ἐπὶ μέρους ἐπαναστάσεις, μαζὶ καὶ τὸ κίνημα τῶν ξεβράκωτων, συγχωνεύονται καὶ δίνουν τὴ μίᾳ ἀστικῆ ἐπανάσταση. Στὸς Φυρὲ καὶ Ρισὲ τὰ τρία

4. F. Furet καὶ D. Richet, *La Révolution française*, Παρίσι 1965. Χρησιμοποίησα τὴν ἔκδοση τοῦ 1973.

φαινόμενα διατηρούν την αυτονομία τους, πράγμα που επιτρέπει να αξιολογηθούν με διαφορετικό τρόπο. Η σημασία της διάκρισης φαίνεται στο δεύτερο νεωτερισμό των συγγραφέων: Η κληρονομιά της 'Επανάστασης δέν θεωρείται ένιαία και θετική. Υπάρχει η «εύτυχη χρονιά», που ανοίγει το φθινόπωρο του 1789 με την όριστική επικράτηση των φιλελεύθερων εύγενών σε συνεργασία με τους μετριοπαθείς άστους και αντιδιαστέλλεται από την έκτροπη της 'Επανάστασης από το 1791 και έπειτα, στην οποία οδηγεί η «επαναστατική πλειοδοσία» των ριζοσπαστικότερων από τους άστους. Δίπλα σε αυτές τις δύο σημαντικές καινοτομίες υπάρχουν ήσσονες αλλαγές κυρίως με τη μεγαλύτερη έμφαση στα πολιτισμικά φαινόμενα, που αντιμετωπίζονται αυτά καθ' αυτά και όχι παρεμπιπτόντως, καθώς και με την υποστήριξη του γραπτού λόγου από στατιστικές και εικόνες. Έμφανής είναι επίσης η τάση απόμάκρυνσης από την αφήγηση των γεγονότων στη χρονολογική τους σειρά και η όργανωση της ύλης γύρω από θεματικά κέντρα βάρους, χωρίς όμως να επιτυγχάνεται μιá ένότητα στην έκθεση του ύλικού.

Οι αποκλίσεις από την ορθόδοξη ιστοριογραφία διευρύνονται και οι διαφορές οργανώνονται σε μιá ριζικά διαφορετική έρμηνεία της Γαλλικής 'Επανάστασης στα άρθρα που δημοσιεύει ο Φυρέ για να απαντήσει στην κριτική που ασκείται στο βιβλίο του 1965⁵. Η κριτική εμφανίζεται καθυστερημένα μετά το 1968, όταν ακριβώς το βιβλίο των Φ.-Ρ. αρχίζει να προβάλλεται ως μιá έναλλακτική στην «κοινή μαρξιστική» έρμηνεία της Γαλλικής 'Επανάστασης. Η συνολική έρμηνεία της Γαλλικής 'Επανάστασης που διατυπώνει ο Φυρέ στα απαντητικά του άρθρα, των οποίων η συγγραφή κλιμακώνεται από το 1971 ως το 1978, στηρίζεται σε δύο βάσεις: σε μιá κοινωνική έρμηνεία της Γαλλικής 'Επανάστασης και σε μιá θεωρία της λειτουργίας της λέσχης των 'Ιακωβίνων και της έσωτερικής δυναμικής της πολιτικής ζωής στην περίοδο της Τρομοκρατίας. Και τις δύο βάσεις ο Φυρέ δέν τις κατασκευάζει μόνος του, αλλά τις δανείζεται ρητά από προηγούμενους θεωρητικούς της 'Επανάστασης, συνδυάζοντάς τες όμως για πρώτη φορά σε ένιαίο σύστημα.

Την κοινωνική σημασία της Γαλλικής 'Επανάστασης ο Φυρέ τη δανείζεται από τον Alexis de Tocqueville. Εύγενής, γερουσιαστής επί της Μοναρχίας του 'Ιουλίου και ύπουργός σε μιá από τις κυβερνήσεις του Κόμματος της Τάξης στη διάρκεια της βραχύβιας Β' Γαλλικής Δημοκρατίας, ο Τοκβιλ άφιέρωσε μεγάλο μέρος της ζωής του στη μελέτη των καταβολών, της λειτουργίας και του μέλλοντος των σύγχρονών του δημοκρατιών⁶. Ο Τοκβιλ δέν ήταν ιστορι-

5. F. Furet, *Penser la Révolution française*, Παρίσι 1978. Παραπέμπω στην έκδοση της σειράς folio/histoire του Gallimard, Παρίσι 1988.

6. A. de Tocqueville, *La démocratie en Amérique*, 2 τόμοι, Παρίσι 1835 και 1837. Χρησιμοποίησα την έκδοση Laffont, Παρίσι 1986. Του ίδιου, *L' Ancien Régime et la Révolution*, Παρίσι 1856. Χρησιμοποίησα την έκδοση του Flammarion, Παρίσι 1988.

κός, στόχος του δὲν ἦταν ἡ ἔρμηνεία τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ ἡ ἀνέυρεση κλειδιῶν ποὺ θὰ τοῦ ἐπέτρεπαν νὰ ἀναλύσει τὶς σύγχρονές του καταστάσεις καὶ νὰ προβλέψει τὴν ἐξέλιξή τους. Ἐπὶ τὸν Τοκβίλ ὁ Φυρέ παίρνει τὴ θέση τῆς συνέχειας μεταξύ Παλαιοῦ Καθεστῶτος καὶ Ἐπανάστασης. Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ὁ ἐξαστισμὸς τῶν βασικῶν κοινωνικῶν σχέσεων εἶχε συντελεσθεῖ κάτω ἀπὸ τὸ Παλαιὸ Καθεστῶς ὡς συνέπεια τῆς συγκεντρωτικῆς διοικητικῆς πολιτικῆς. Ἡ Ἐπανάσταση συνέχισε καὶ ἐνέτεινε αὐτὴ τὴ συγκεντρωτικὴ πολιτικὴ τοῦ παλαιοῦ καθεστῶτος καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ εἶναι ἡ συνέχεια καὶ τὸ ἐπιστέγασμά του. Ἡ τομὴ δὲν βρίσκεται στὸ ἐπίπεδο τῆς οἰκονομίας καὶ τῶν βασικῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ἀλλὰ στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς. Γιατὶ ἡ συγκεντρωτικὴ πολιτικὴ τῆς Μοναρχίας καταστρέφοντας τὶς προηγούμενες μερικῆς καὶ παράλληλες κοινωνικῆς ἱεραρχίες (εὐγενεῖς - ὑποτακτικοί, συντεχνίες, ἐπιμελητήρια, τοπικὰ κοινοβούλια, ὅπως ἀποκαλοῦντο τὰ κύρια δικαστήρια τοῦ παλαιοῦ καθεστῶτος, κοινότητες, κ.λ.π.) κατέτμησε τὴν κοινωνία σὲ ἀνεξάρτητες μονάδες ποὺ συνδέονται στὰ πλαίσια νέων κοινωνικῶν συνόλων, τὶς σύγχρονες τάξεις, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ἐκφραστοῦν μὲ ἀνάλογους θεσμοὺς στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο. Ἡ πολιτικὴ ἀλλαγὴ, ἡ δημιουργία τῶν νέων πολιτικῶν θεσμῶν ἦλθε, γιατί εἶχαν συντελεσθεῖ σημαντικῆς μεταβολῆς στὶς ἀντίληψεις τῶν συγχρόνων μὲ τὴ διάδοση τοῦ δημοκρατικοῦ πνεύματος, ποὺ συγκρούετο μὲ τὸ ἀριστοκρατικὸ πνεῦμα. Ἡ Ἐπανάσταση λοιπὸν ἦταν μιὰ πολιτικὴ ἀλλαγὴ ποὺ ὀφείλετο σὲ ἰδεολογικὰ αἷτια, τὰ ὁποῖα αὐτονομήθηκαν μέσα σὲ μιὰ συγκεκριμένη συγκυρία καὶ πραγματοποιήθηκε πάνω σὲ μιὰ σταθερὴ κοινωνικὴ βάση. Αὐτὸ εἶναι τὸ τελικὸ συμπέρασμα ποὺ κρατᾷ ὁ Φυρέ ἀπὸ τὸν Τοκβίλ⁷. Ταυτόχρονα ἐκτιμᾷ ἰδιαίτερα σὲ αὐτὸν τὴν ἀποδέσμευση τῆς ἀντίληψής του γιὰ τὴν Ἐπανάσταση ἀπὸ τὸ προϊόν τῆς συνείδησης τῶν συγχρόνων της. Ἐπιβεβαιώνει δηλαδὴ στὸν Τοκβίλ ἕνα ἀπὸ τὰ λίγα στοιχεῖα ποὺ κρατᾷ ἀπὸ τὸν Μάρξ, δηλαδὴ τὴν κρίση ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς κοινωνικῆς δράσης τῶν ἀνθρώπων δὲν εἶναι ἀπαραίτητα ἐκεῖνο ποὺ ἐπιδιώκουν.

Ἄν λοιπὸν τὰ γεγονότα τῆς Ἐπανάστασης ἐκτυλίσσονται σὲ ἕνα ἐπίπεδο αὐτονομημένο σὲ σχέση μὲ τὴν ὑλικὴ βάση τῆς κοινωνίας, στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς, τότε χρειάζονται ἕνα ἰδιαίτερο σύστημα ἔρμηνείας ποὺ νὰ ἀναφέρεται εἰδικὰ στὸ ἐπίπεδό τους, ἂν δὲν πρόκειται νὰ καταφύγουμε, ὅπως πράγματι ἀρνεῖται νὰ τὸ κάνει ὁ Φυρέ σὲ προσωποπαγεῖς χαρακτηριστικῆς ἔρμηνείας. Αὐτὸ τὸ σύστημα ἔρμηνείας τῶν πολιτικῶν γεγονότων ὁ Φυρέ θεωρεῖ ὅτι τὸ βρίσκει στὸ ἔργο τοῦ Augustin Cochin⁸.

Ὁ ἱστορικὸς Ὁγκυστέν Κοσέν κατήγετο ἀπὸ μιὰ οἰκογένεια μὲ παράδοση στοὺς κύκλους τοῦ καθολικοῦ σοσιαλισμοῦ, στὸν ὁποῖο τὸν ἐντάσσει ὁ Φυρέ. Ὁ

7. F. Furet, *Penser...*, 246-249.

8. ὁ.π., 52-53.

καθολικός σοσιαλισμός στη Γαλλία μετά τα μέσα του 19ου αιώνα επιδίωκε να λύσει το κοινωνικό πρόβλημα με την οργανωμένη φιλανθρωπία και με την ήθικη διαπαιδαγώγηση των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, ώστε αυτά να αποδεχθούν την ισχύουσα τάξη πραγμάτων. Ο Κοσέν ασχολήθηκε με ό,τι θεωρούσε ως την κεντρική περίοδο της Έπανάστασης, την περίοδο της Τρομοκρατίας, και προσπάθησε να ερμηνεύσει την ακατάσχετη δυναμική των πολιτικών γεγονότων, τις αλληπάλληλες έσωτερικές συγκρούσεις και έκκαθάρσεις μεταξύ των επαναστατών⁹. Η άποψή του ήταν ότι με την Έπανάσταση επικράτησε σέ έθνικό επίπεδο ένας τύπος οργάνωσης που ήταν ήδη διαδεδομένος, σέ τοπική κλίμακα, στη διάρκεια του Παλαιού Καθεστώτος: οί sociétés de pensée, όρος που θά μπορούσε να αποδοθεί στά έλληνικά ως πνευματικές εταιρείες. Η έννοια καλύπτει τις διάφορες λέσχες, τις τοπικές ακαδημίες, τις λογοτεχνικές εταιρείες, τις τεκτονικές στοές κλπ., που πολλαπλασιάστηκαν στό δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και των όποιων τά μέλη συζητούσαν διάφορα κοινωνικά, οικονομικά, έπιστημονικά και φιλοσοφικά ζητήματα. Τά μέλη των εταιρειών διαλέγοντο σάν ίσα άτομα, απογυμνωμένα από κάθε διαφοροποιητικό στοιχείο της κοινωνικής πραγματικότητας, με στόχο την έκφραση όμόφωνης γνώμης πάνω στό θέμα που κάθε φορά τά απασχολεί, αδιάφορο ποιό ήταν τό περιεχόμενο αυτής της γνώμης. Στό δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, ή όμόφωνη γνώμη των πνευματικών εταιρειών, ή «φιλοσοφία» κατά τόν Κοσέν, απλώθηκε και κάλυψε όλη την κοινωνία. Στη διάρκεια της Έπανάστασης ή λέσχη των Ίακωβίνων ήταν ή σέ έθνικό επίπεδο όλοκληρωμένη μορφή του πρότυπου των πνευματικών εταιρειών. Όπως συνέβαινε με τά μέλη των πνευματικών εταιρειών, έτσι και στη δημοκρατία οί πολίτες θεωρούνται ίσοι, με άφαιρηση όλων των πραγματικών στοιχείων που τούς διαφοροποιούν στην πραγματικότητα. Αυτή ή φανταστική ισότητα λειτουργεί σέ ένα ειδικά έπινοημένο επίπεδο, στην πολιτική. Στην πολιτική αυτό που ζητείται από τό λαό δέν είναι να έκφράσει τά ιδιαίτερα συμφέροντά του, αλλά να συναινέσει. Με την ψήφο του επικυρώνει απόψεις που έχουν προκατασκευασθεί έν άγνοία του. Η δημοκρατία αποτελεί μία άλλοτρίωση του ατόμου στην κοινωνία, ανάλογη με την άλλοτρίωση στη θρησκεία. Για να συμμετάσχει ό λαός στη λειτουργία αυτού του άλλοτριωτικού συστήματος χρειάζεται τή διαμεσολάβηση των ειδικών, των πολιτικών.

9. A. Cochin και C. Charpentier, «La campagne électorale en Bourgogne», στό περιοδικό *L'Action française*, άρ. 129 (1904).

A. Cochin, *La crise de l'histoire révolutionnaire*, Taine et M. Aulard, Παρίσι 1909.

—, *La mystique de la libre pensée*, Παρίσι 1920.

— και C. Charpentier, *Les actes du gouvernement révolutionnaire*, Παρίσι 1920.

—, *Les sociétés de pensée et la démocratie, études d'histoire révolutionnaire*, Παρίσι 1922.

—, *La Révolution et la libre pensée*, Παρίσι 1924.

—, *Les sociétés de pensée et la Révolution en Bretagne*, Παρίσι 1925.

Ἐπάρχει λοιπὸν στὸ κέντρο τοῦ συστήματος ἕνας μηχανισμὸς ποὺ διέπεται ἀπὸ τὶς δικές του νομοτέλειες. Ἐποστολὴ τοῦ μηχανισμοῦ εἶναι νὰ κατασκευάζει καὶ νὰ ἐπιβλέπει τὴ διατήρηση τῆς συναίνεσης. Ἐποκλίσεις ἀπὸ τὴ συναίνεση, μετατοπίσεις τοῦ κέντρου τῆς ὁμοφωνίας, ὀδηγοῦν στὴν ἐξουδετέρωση ὄσων δὲν θέλουν νὰ προσαρμοθοῦν. Οἱ ἐκκαθαρίσεις τοῦ πολιτικοῦ προσωπικοῦ ἀνήκουν στὸν τρόπο λειτουργίας τοῦ κεντρικοῦ μηχανισμοῦ, αὐτοὶ ποὺ κινοῦν τὰ νήματα εἶναι μὲ τὴ σειρά τους μαριονέτες.

Ὁ Φυρέ ἀποδέχεται αὐτὴ τὴν ἀνάλυση τοῦ Κοσέν, θεωρεῖ ὅμως ὅτι δὲν ἐξέτασε τὴν ἐκδοχὴ τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας ποὺ προτάθηκε ὡς ἐναλλακτικὴ λύση, οὔτε τοὺς λόγους ποὺ ὀδήγησαν στὴν ἐπικράτηση τῆς Ἰακωβινικῆς ἐκδοχῆς τῆς ἄμεσης δημοκρατίας. Γιὰ νὰ ἐκφραστοῦμε μὲ τὴν ὀρολογία τοῦ πρώτου του βιβλίου, προσάπτει στὸν Κοσέν ὅτι δὲν μελέτησε τοὺς λόγους ποὺ ἔκαναν νὰ τελειώσει τραγικά, μὲ τὴν ἐκτροπὴ στὴ δημοκρατικὴ πλειοδοσία ἢ εὐτυχισμένη χρονιά τῆς Ἐπανάστασης.

Ὁ Κοσέν εἶναι μία προσωπικὴ ἀνακάλυψη τοῦ Φυρέ καὶ ἡ σχέση ἀνάμεσα στοὺς δύο θεωρητικούς τῆς Ἐπανάστασης, τοῦ σύγχρονου, καὶ ἐκείνου τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα εἶναι ἄμεση. Ἀνάμεσα ὅμως στὸν Τοκβίλ καὶ στὸν Φυρέ μεσολάβησαν πολλοὶ συνεχιστὲς τοῦ Τοκβίλ στοὺς ὁποίους ὁ Φυρέ δὲν ἀναφέρεται ποτέ. Αὐτὴ ἡ ἴδια ἢ μελέτη γιὰ τὸν Τοκβίλ ἀποτελεῖ συμβολὴ σὲ τιμητικὸ τόμο ἀφιερωμένο σὲ ἕνα μεγάλο μελετητὴ τοῦ συγγραφέα τοῦ Παλαιοῦ Καθεστῶτος καὶ τῆς Ἐπανάστασης, στὸν Raymond Aron¹⁰. Καὶ ὅμως ὁ Ἄρον δὲν ἐμφανίζεται οὔτε σὲ μία ὑποσημείωση. Θὰ προσπαθῆσω λοιπὸν νὰ ἀνιχνεύσω τοὺς ἄμεσους προδρόμους τοῦ Φυρέ, γιὰ τὴν ἢ ἐξακρίβωσή τους θὰ μᾶς βοηθήσει νὰ καταλάβουμε καλύτερα τὶς προθέσεις του. Νομίζω ὅτι ὁ Ἄρον δὲν ἦταν ὁ μόνος ποὺ ὀδήγησε τὸν Φυρέ στὸν Τοκβίλ. Μεσολαβεῖ ἕνας ἄλλος ἱστορικὸς στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ὁποίου στὴ Γαλλία συνέβαλε ὁ Ἄρον. Πρόκειται γιὰ τὸν Πολωνοεβραῖο ἱστορικὸ Jacob Laim Talmon, ποὺ στὴν διάρκεια τοῦ τελευταίου πολέμου κατέφυγε στὴν Ἀγγλία, ὅπου ἐκπόνησε μιὰ διδακτορικὴ διατριβὴ ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ἄγγλου ἱστορικοῦ Alfred Cobban¹¹. Στόχος τοῦ Ταλμόν ἦταν νὰ μελετήσῃ τὶς ἱστορικὲς καταβολές τῆς σύγχρονης ὀλοκληρωτικῆς δημοκρατίας, ποὺ στηρίζεται στὸ ἀξίωμα τῆς μιᾶς καὶ μοναδικῆς πολιτικῆς ἀλήθειας καὶ ποὺ ἐπεκτείνει τὴν κυριαρχία τῆς πολιτικῆς πάνω στὸ σύνολο τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Ὁ Ταλμόν πίστευε ὅτι ἕνα τέτοιο καθεστῶς ἐνὸς ἀποκλειστικοῦ τρόπου κοινωνικῆς ὑπαρξῆς, ἀκόμη καὶ ἂν αὐτὸς τείνει πρὸς τὴ μεγιστοποίηση τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀσφάλειας εἶναι ἀσυμβίβαστο μὲ τὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία. Τὶς ρίζες τῶν σύγχρονων ὀλοκληρωτικῶν δημοκρατιῶν πί-

10. F. Furet, «Tocqueville et le problème de la Révolution française», στὸ *Mélanges Aron: Science et conscience de la société*, Παρίσι 1971, 309-343.

11. J.-L. Talmon, *The Rise of Totalitarian Democracy*, Λονδίνο 1952. Χρησιμοποίησα τὴ γαλλικὴ μετάφραση μὲ τίτλο *Les origines de la démocratie totalitaire*, Παρίσι 1966.

στευε ότι τις εντόπισε στην πολιτική φιλοσοφία του ΙΗ' αιώνα. 'Ο επόμενος σταθμός στην πορεία προς τον ολοκληρωτισμό ήταν ο ιακωβινικός αυτοσχεδιασμός στη διάρκεια της Τρομοκρατίας και η θεωρία αποκρυσταλλώθηκε με τον Baboeuf. Οι προπάτορες της ολοκληρωτικής δημοκρατίας είναι με τη σειρά Ρουσώ, Ροβεσπιέρος, Μπαμπέφ. 'Η ολοκληρωτική δημοκρατία προέρχεται από τη σύνθεση της ιδέας της φυσικής τάξης με τη ρουσσοική ιδέα της γενικής βούλησης, που μετατρέπει τον όρθολογισμό σε πίστη¹².

Περιορίζοντας την ανάλυσή του στο επίπεδο των φιλοσοφικών ιδεών που τις θεωρούσε ως το αίτιο των πολιτικών αλλαγών, ο Ταλμόν θυμίζει την προσέγγιση της Γαλλικής Έπανάστασης από τον Τοκβίλ. Στο βιβλίο του πρότασε μάλιστα ένα απόσπασμα του Τοκβίλ, στο οποίο ο θεωρητικός του 19ου αιώνα προφητεύει μια αποκαλυπτική εικόνα ολοκληρωτικής δημοκρατίας. Στο έργο του Ταλμόν ο Τοκβίλ διασταυρώθηκε με την αγγλική παράδοση της κριτικής στη Γαλλική Έπανάσταση. 'Η παράδοση αυτή ξεκίνησε ένα χρόνο μετά την έκρηξη της Έπανάστασης με το έργο του Edmund Burke *Reflections on the Revolution in France*¹³. 'Ο Μπέρκ κατεδίκαζε την πλήρη καταστροφή των φεουδαλικών θεσμών και του κύρους της εκκλησίας, γιατί τα θεωρούσε απαραίτητα στοιχεία της σύγχρονης κοινωνίας και πρόβλεπε την επίθεση της Έπανάστασης έναντι της ελεύθερης οικονομίας, για την άκμη της οποίας είναι αναγκαίοι οι φεουδαλικοί θεσμοί και η θρησκεία. 'Ο καθηγητής του Ταλμόν, ο Κόμπαν, είχε ξεκινήσει τη σταδιοδρομία του ακριβώς με μια μελέτη πάνω στον Μπέρκ¹⁴. Τα επόμενα έργα του ασχολούνται με την πολιτική θεωρία του Ρουσώ και με την ιστορία και θεωρία της δικτατορίας¹⁵. 'Ο Κόμπαν έδειξε στον Ταλμόν την κατεύθυνση, αλλά ο μαθητής προχώρησε σε ριζικώς διαφορετικά συμπεράσματα. 'Ενώ ο Κόμπαν απήλλασσε τον Ρουσώ από την κατηγορία των ολοκληρωτικών τάσεων και, γράφοντας μέσα στον τελευταίο πόλεμο, αξιολογούσε το σοβιετικό καθεστώς θετικά σε σχέση με το ναζισμό¹⁶, ο Ταλμόν, στην εποχή του ψυχρού πολέμου, επανασυνδέθηκε με την κριτική του Μπέρκ σχετικά με την πολιτική φιλοσοφία του 18ου αιώνα και απέδωσε αποκλειστικά στα κομμουνιστικά καθεστώτα το χαρακτηρισμό του ολοκληρωτισμού, που άρχικά στη διάρκεια του μεσοπολέμου αναφέρετο κυρίως στο φασισμό και στο ναζισμό. 'Ο Κόμπαν είναι ο πρώτος που άμφισβήτησε με πραγματολογικά στοιχεία τη θεωρία για τον άστικό χαρακτήρα της Γαλλικής Έπανάστασης

12. J.-L. Talmon, *ό.π.*, 17.

13. E. Burke, *Reflections on the Revolution in France*, Λονδίνο 1790. Χρησιμοποίησα την έκδοση του J.G.A. Pocock στο Hackett Publishing Company, Indianapolis Cambridge 1987.

14. A. Cobban, *Edmund Burke and the Revolt against the Eighteenth Century*, Λονδίνο 1929.

15. A. Cobban, *Rousseau and the Modern State*, Λονδίνο 1934 και του ίδιου, *Dictatorship its History and Theory*, Λονδίνο 1943.

16. A. Cobban, *Dictatorship...*, 20.

επικαλούμενος τις άμφισημίες τόσο του Παλαιού Καθεστώτος όσο και της μετεπαναστατικής κοινωνίας και οικονομίας. Τις άντιρρήσεις του τις διατύπωσε για πρώτη φορά στον έναρκτήριο λόγο, που έξεφώνησε άναλαμβάνοντας την έδρα της Γαλλικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου, στον όποιο έδωσε τον προκλητικό τίτλο «'Ο μύθος της Γαλλικής 'Επανάστασης»¹⁷. Πιο κοντά στο έμπειρικό ύλικό, οι άντιρρήσεις του Κόμπαν κλώνισαν πολύ περισσότερο τη «μαρξιστική κοινή» από τα γενικά σχήματα του Φυρέ και προκάλεσαν στο έργο του τελευταίου μείζονος έκπροσώπου αυτής της έρμηνευτικής κατεύθυνσης, του Albert Soboul, γόνιμες άναθεωρήσεις και διευκρινήσεις.

Το έρώτημα είναι γιατί ό Φυρέ δέν άναφέρει τον Ταλμόν ούτε κανένα άλλο από τους προηγούμενους του διανοητές. Μόνο μία παραπομπή στον Κόμπαν ύπάρχει σέ ένα από τα άρθρα με τα όποια άπαντά στην κριτική της μαρξιστικής σχολής. Θα ύποστήριζα ότι πέρα από τη μίμηση του «άριστοκρατικού» στυλ του Τοκβίλ, ό άλλος λόγος για τον όποιο ό Φυρέ άποφεύγει να μνημονεύσει τους σύγχρονους του είναι ότι δέν θέλει να έμπλακει σέ μια πολιτική συζήτηση που τη θεωρεί πλέον κλειστή. 'Απαντώντας τό 1971 σ' ένα μαθητή του Σομπούλ, τον Claude Mazauric, ύποστήριζε ότι ή συζήτηση για τη Γαλλική 'Επανάσταση δέν έχει πλέον καμιά σύγχρονη πολιτική σημασία, άφου όλες οι πολιτικές δυνάμεις της Γαλλίας άποδέχονται τα κεκτημένα της 'Επανάστασης και της Δημοκρατίας. 'Η ήττα του φασισμού στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο σήμαινε και την ολοκληρωτική ήττα και έξαφάνιση της πολιτικής παράταξης που άρνήθηκε την 'Επανάσταση¹⁸. "Αν αυτός καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ή μήτρα που έξγαλε τη Γαλλική 'Επανάσταση δέν μπορεί να βγάλει μια νέα που θα την ύπερβεί, αυτό είναι ένα θεωρητικό συμπέρασμα που προκύπτει από την άνάλυση των ιστορικών δεδομένων και όχι μια πολιτική θέση. Φαίνεται να έμπνέεται από την περασμένη μαρξιστική του έμπειρία για να ίσχυρισθεί ότι ή ύπεροχή της «πολιτικής» ουσιαστικά θέσης του ενάντια στις θέσεις των μαρξιστών ιστορικών δέν είναι πολιτική, άλλα έπιστημονική. Οι ένδιάμεσοι όμως κρίκοι ανάμεσα στον Τοκβίλ και αυτόν έγγράφουν ρητά ή σιωπηρά την έρμηνευτική τους προσπάθεια σέ μια πολιτική προοπτική.

'Ο Ταλμόν, που είδαμε ότι συνδύασε την άγγλική με τη γαλλική παράδοση της κριτικής στη Γαλλική 'Επανάσταση, γράφοντας στην περίοδο του ψυχρού πολέμου δήλωνε ρητά ότι ό άγώνας μεταξύ της φιλελεύθερης και της ολοκληρωτικής δημοκρατίας, που άρχισε στα τέλη του 18ου αιώνα και του όποίου ήθελε να μελετήσει τις πρώτες φάσεις, άποτελούσε ατό κρίσιμο ζήτημα της εποχής μας»¹⁹. "Όπως οι μαρξιστές, έβλεπε τα τελευταία 150 χρόνια ως μια

17. A. Cobban, *The Myth of the French Revolution*. An Inaugural Lecture delivered at the University College, Λονδίνο, 6 Μαΐου 1954, Λονδίνο 1955.

18. F. Furet, *Penser...*, 134-5.

19. J.-L. Talmon, *ό.π.*, 11.

πορεία προς τὸ σοσιαλισμό, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι τὴν ἔκβασή της δὲν τὴ θεωροῦσε ἀναπόφευκτη καὶ τὴν ἀξιολογοῦσε ἀρνητικά. Σὲ ἓνα δεύτερο τόμο ὑποσχόταν νὰ δεῖ τὴν πορεία τῆς ὀλοκληρωτικῆς δημοκρατίας στὴν Ἐνατολικὴ Εὐρώπη καὶ στὴν Ἄπω Ἐνατολή, ἐκεῖ δηλαδὴ ὅπου ἐπικράτησαν κομμουνιστικὰ καθεστῶτα. Ὁ τόμος αὐτὸς δὲν ἐκδόθηκε ποτέ. Τὸ δεύτερο βιβλίο τοῦ Ταλμὸν, ποὺ μεταφράσθηκε καὶ στὰ γαλλικά, μπορεῖ στὴν καλύτερη περίπτωσι νὰ θεωρηθεῖ, ἡ ἐμβρυώδης μορφή τοῦ ἔργου ποὺ ἀναγγέλετο τὸ 1952²⁰. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀσήμαντη μελέτη, ποὺ δὲν μνημονεύεται στὴ βιβλιογραφία τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐπαναστάσεων, ἀλλὰ ποὺ διαθέτει τὸ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο νὰ περιέχει σὲ κατάστασι παροξυσμοῦ ὀρισμένες ἔμμονες ιδέες τοῦ Ταλμὸν, ποὺ ἦταν τότε καθηγητῆς πανεπιστημίου στὸ Ἰσραήλ, οἱ ὁποῖες ὑπῆρχαν ἤδη στὴν πρώτη του ἐργασία, ἀναδεικνύοντας μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο τὴν πορὰ τῆς βασικῆς του ἀνάλυσις. Στὸ τέλος τοῦ βιβλίου, ὁ Ταλμὸν ξεχωρίζει ἀπὸ ὅλη τὴν ἐπαναστατικὴ περίοδο τοῦ 1848-1849 δύο γεγονότα, ποὺ βάρυναν κατ' ἐκείνον πάνω στὴν κατοπινὴ ἐξέλιξι τῆς Εὐρώπης. Τὸ πρῶτο ἦταν ἡ προσάρτησι τῆς Καλιφόρνιας στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες καὶ τὸ δεύτερο ἡ προσχώρησι τοῦ Alexander Herzen στὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα, τῆς ὁποίας τὶς συνέπειες τὶς περιέγραφε στὶς καταληκτικῆς φράσεις τοῦ βιβλίου του μὲ τὶς ἐξῆς λέξεις ποὺ δανειζετο ἀπὸ ἓνα ἰσπανὸ ἀντιδραστικὸ τοῦ 19ου αἰῶνα: «Οἱ σλαβικὲς ράτσες στὶς σχέσεις τους μὲ τὴ Δύσι δὲν ἀποτελοῦν αὐτὸ ποὺ οἱ Τεῦτονες ὑπῆρξαν γιὰ τὴ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία [...]. Ἡ Ρωσία θὰ ρουφήξει τὸ δηλητήριο, ποὺ μολύνει ἤδη τὴν ξεπεσμένη Εὐρώπη. Ἡ ἴδια παρακμὴ θὰ τὴ διαφθεῖρει [...]. Κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ πει τὴν ἐπίδρασι ποὺ εἶχε πάνω στοὺς Ρώσους, ποὺ προετοιμαζαν τὴν Ἐπανάστασι τοῦ 1917, ἡ μεταστροφὴ τῶν αἰσθημάτων τοῦ μεγάλου δημοσιογράφου» [σ.σ. τοῦ Herzen]²¹.

Ὁ Ρεϊμόν Ἀρόν προωθώντας τὴν ἔκδοσι τοῦ Ταλμὸν στὰ γαλλικά τὸ 1966 τὴν ἐντάσσει σὲ μιὰ παρόμοια πολιτικὴ προοπτικὴ. Τὸ βιβλίο ἐκδίδεται στὴ σειρά «Ἐλευθερία τοῦ Πνεύματος» ποὺ διευθύνει ὁ Ἀρόν στὶς ἐκδόσεις Calman-Lévy καὶ ὅπου φιλοξενεῖται ἀνάμεσα σὲ ἄλλους ὁ στρατηγικὸς τοῦ ψυχροῦ πολέμου Georges Kennan, ὁ τότε βραβευμένος τῆς Ἀτλαντικῆς Κοινότητος καὶ σημερινὸς νομπελίστας τῆς οἰκονομίας Maurice Allais, ὁ Arthur Koestler, ὁ Richard Löwenthal κ.ἄ.²²

20. J.-L. Talmon, *Romantisme et Révolte. L'Europe entre 1815 et 1848*, Παρίσι 1968. Ἡ ἀγγλικὴ ἔκδοσι κυκλοφόρησε τὸ 1967.

21. J.-L. Talmon, *ἔ.π.*, 194-6.

22. Στὴ σειρά αὐτὴ εἶχαν ἐκδοθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ταλμὸν τὸ 1966 τὰ ἐξῆς: M. Allais, *L'Europe unie, route de la prospérité* (Μέγα Βραβεῖο τῆς Ἀτλαντικῆς Κοινότητος); H. Arendt, *Condition de l'homme moderne*; R. Aron, *Espoir et peur du siècle* τοῦ ἴδιου ἐπίσης, *L'Opium des intellectuels*, *Immuable et changeante*, *Paix et guerre entre les nations*, καθὼς καὶ *Essai sur les libertés*; R. G. Kennan καὶ ἄλλοι, *Colloque de Rheinfelden*; J. Burnham, *Contenir ou libérer?* τοῦ ἴδιου, *Pour la domination mondiale*, καθὼς καὶ *Pour vaincre l'impérialisme soviétique*; V. Bush, *Les*

Ἡ ἀποσιώπηση τῶν πολιτικῶν συμφραζομένων ἐξηγεῖ καὶ τὴν ἔλλειπτική τοποθέτηση τοῦ πιὸ ἀγνωστου Κοσέν μέσα στὴν ἐποχὴ του. Ὁ Φυρέ ἀρκεῖται γιὰ νὰ προσδιορίσει τὸ στίγμα του στὴν ἀναφορὰ στὸν καθολικὸ σοσιαλισμὸ τῆς οἰκογένειας Κοσέν, στὸ ἔργο τοῦ Taïne καὶ στὶς διαφορὲς πού ξεχωρίζουν τὸν Cochin ἀπὸ ἄλλους ἐχθρικούς πρὸς τὴν ἐπανάσταση ἱστορικούς τοῦ λήγοντος 19ου αἰῶνος. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο τὸν τοποθετεῖ ἔξω καὶ πάλιν ἀπὸ τὰ πολιτικὰ ρεύματα τοῦ τέλους τοῦ 19ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Μόνον σὲ ἕνα σημεῖο, σχετικὰ μὲ τὴ θεωρία τοῦ «μηχανισμοῦ» τῆς πολιτικῆς ὀργάνωσης, ὁ Φυρέ ἀναφέρει παρεπιπτόντως ὅτι «ὁ Κοσέν συναντᾷ ἐδῶ ἕνα πνευματικὸ ρεῦμα πού ἐκφράζουν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ οἱ Michels καὶ Ostrogorski»²³. Ἡ πρόταση αὐτὴ δὲν εἶναι μόνον ἀόριστη, ἀλλὰ καὶ ἐσκεμμένα ἀνακριβής. Ἡ ἀοριστία ἀφορᾷ τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ πνευματικοῦ ρεύματος στὸ ὁποῖο ἀνήκουν οἱ Μίχελς καὶ Ὁστρογκόρσκι. Ἄγνωστοι, σήμερα, οἱ δύο αὐτοὶ πολιτειολόγοι γνώρισαν σημαντικὴ ἀπήχηση στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Τορίνο ὁ Ρομπέρτο Μίχελς ἀνέπτυξε δραστηριότητα σὲ εὐρωπαϊκὴ κλίμακα δημοσιεύοντας ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἰταλία, στὴ Γερμανία καὶ τὴ Γαλλία. Ἐπικριτὴς τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας καὶ τῶν πολιτικῶν κομμάτων²⁴, ὑποστήριξε πρὶν ἀπὸ τὸν Α΄ Παγκόσμιον Πόλεμον τὴ χρῆση τῆς εὐγονικῆς ὡς μέσου κοινωνικῆς πολιτικῆς, μὲ τρόπο πού θυμίζει τὴ *Rassenhygiene*²⁵, γιὰ νὰ προσχωρήσει τελικὰ στὸν ἰταλικὸ φασισμό²⁶. Ἐπικριτὴς τῆς λειτουργίας τῶν πολιτικῶν κομμάτων στὶς ἀστικές δημοκρατίες καὶ τῆς ὑπερβολικῆς κατ' αὐτὸν ἰσχὺς τῶν πολιτικῶν μηχανισμῶν ἦταν καὶ ὁ Μωϊσέι Γιακόβλεβιτς Ὁστρογκόρσκι, τοῦ ὁποῦ τοῦ κύριον ἔργο γνώρισε δύο ἐκδόσεις στὴ Γαλλία πρὶν τὸν Α΄ Παγκόσμιον Πόλεμον²⁷. Μὲ ἀφετηρία τὶς παρατηρήσεις τοῦ Τοκβίλ γιὰ τοὺς κινδύνους πού ἐγκυμονεῖ γιὰ τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία μιὰ δημοκρατία ὅπως ἡ ἀμερικανικὴ, πού παρέχει πλήρη πολιτικὰ δικαιώματα στὸ σύνολο τοῦ (ἀνδρικοῦ, λευκοῦ) πληθυσμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀντιμετωπίζεται ὡς ἀδιαμόρφωτη καὶ ἀπειλητικὴ μάζα, ὁ Ὁστρογκόρσκι προχώρησε σὲ μιὰ διεισδυτικὴ ἀνάλυση τῶν ἀτελειῶν τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας. Στὸ κέντρο τῆς ἀνάλυσης του

armes d'aujourd'hui et de demain: B. D. Wolfe, *La jeunesse de Lénin*: M. Sperber, *Le tallon d'Achille*: A. Koestler, *L'ombre du dinosaure*: A. Bevan, *Pour vaincre la peur*, καθὼς καὶ ἔργα τῶν R. Löwenthal, J. K. Galbraith καὶ L. Poliakov.

23. F. Furet, *ὁ.π.*, 277.

24. R. Michels, *Les partis politiques. Essai sur les tendances oligarchiques des démocraties*, Παρίσι 1914.

25. R. Michels, *Probleme der Sozialphilosophie*, Λειψία 1914, 53.

26. Γιὰ τὴν τυπικὴ πορεία τοῦ Μίχελς ἀπὸ τὸ σοσιαλισμὸ στὸ φασισμό βλ. Z. Sternhell, *La droite révolutionnaire. Les origines françaises du fascisme, 1885-1914*, Παρίσι 1978, 328-330.

27. M. Ostrogorski, *La démocratie et l'organisation des partis politiques*, Παρίσι 1903. Δεύτερη ἀναθεωρημένη ἐκδόση, Παρίσι 1912.

τοποθετεί τὰ συμπτώματα ύπονόμευσης τῆς δημοκρατίας ἀπὸ τοὺς κομματικούς «μηχανισμούς». Ὁ κομματικὸς «μηχανισμὸς» τοῦ Ὀστρογκόρσκι θυμίζει τὴ «Μηχανή» τῶν Ἰακωβίνων στὸ ἔργο τοῦ σύγχρονου του Κοσέν. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Μίχελς ὁ Ὀστρογκόρσκι ὅμως ἀπέρριπτε τὴν ὀργανικὴ θεωρία τοῦ κράτους καὶ τὸν κορπορατισμὸ. Οἱ προτάσεις του γιὰ τὴν ἔξοδο ἀπὸ αὐτὸ πού θεωρεῖ τὴν κρίση τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας παραμένουν τελικὰ μέσα στὰ πλαίσια τοῦ συστήματος, παρὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἀρχηγικῆς ἀρχῆς καὶ τὴν ἀποδοχὴ ὡς φυσιολογικῆς τῆς ἀνισότητος ἀνάμεσα στοὺς πολίτες. Φυσικὰ τὸ «πνευματικὸ ρεῦμα» πού ἀναφέρει ὁ Φυρέ, δὲν περιορίζεται σὲ αὐτὰ τὰ δύο ὀνόματα, ἀλλὰ εἶναι πολὺ εὐρύτερο καὶ γνωστὸ ὡς ἡ θεωρητικὴ ἔκφραση τῆς γαλλικῆς ἐπαναστατικῆς δεξιᾶς, τὰ κύρια θέματα τῆς ὁποίας υἱοθετήθηκαν καὶ ἀναπτύχθηκαν ἀπὸ τὸ γαλλικὸ φασισμὸ τοῦ μεσοπολέμου²⁸. Ὁ Ὀγκυστέν Κοσέν δὲν συναντᾷ, ἀλλὰ ἀνήκει σὲ αὐτὸ τὸ πολιτικὸ καὶ ὄχι μόνον πνευματικὸ ρεῦμα. Ὁ Φυρέ ἀποσιωπᾷ ὅλους τοὺς δεσμοὺς τοῦ Κοσέν μὲ τοὺς ἰδεολογικοὺς καὶ πολιτικοὺς προδρόμους τοῦ γαλλικοῦ φασισμοῦ καὶ ἀρκεῖται στὸν παραπλανητικὸ συσχετισμὸ του μὲ τὸν καθολικὸ σοσιαλισμὸ, μὲ μόνον στοιχεῖο γιὰ τὴν τεκμηρίωσή του τὴν κοινωνικὴ δράση στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα τοῦ μεγάλου γιατροῦ Ὀγκυστέν Κοσέν, πού ἦταν ὁ παπὸς τοῦ ἱστορικοῦ καὶ πού ἀνῆκε στὸ ρεῦμα τοῦ καθολικοῦ σοσιαλισμοῦ. Ὑπάρχουν ὅμως ἄλλα, σημαντικότερα στοιχεῖα γιὰ τὴ σωστότερη κατάταξη τοῦ Ὀγκυστέν Κοσέν τοῦ νεότερου σὲ κάποιον πολιτικὸ καὶ ἰδεολογικὸ ρεῦμα. Σὲ αὐτὰ ἀνήκει τὸ γεγονός ὅτι ἡ πρώτη ἐργασία τοῦ ἱστορικοῦ Κοσέν δημοσιεύθηκε στὸ θεωρητικὸ ὄργανο τῆς μοναρχικῆς γαλλικῆς ἄκρας δεξιᾶς, τὴν «L' Action Française»²⁹. Τὸ ἐπόμενο ἔργο του τὸ ἔστειλε μὲ ἰδιόγραφη ἀφιέρωση στὸν ἡγέτη τῆς ἐθνικιστικῆς δεξιᾶς Maurice Barrès³⁰. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ συγγραφέα στὶς μάχες τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου οἱ ἐκδότες τῶν καταλοίπων του στέλνουν καὶ αὐτοὶ ἕνα ἀντίτυπο μὲ ἀφιέρωση στὸν «ἀφοσιωμένο του φίλο» Μωρίς Μπαρές³¹. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ «ἐπονεῖδιστες» συγγένειες πού καλὸν εἶναι νὰ ἀποσιωποῦνται ἀπὸ τὴ φιλελεύθερη ἐρμηνεία τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Τὸ παράξενο ὅμως εἶναι ὅτι,

28. Z. Sternhell, *La droite révolutionnaire...*, καὶ τοῦ ἴδιου, *Ni droite ni gauche. L' idéologie fasciste en France*, Παρίσι 1983.

29. A. Cochin καὶ C. Charpentier, «La campagne électorale en 1789 en Bourgogne», *Action Française*, ἀρ. 129 (1911).

30. A. Cochin, *La crise de l' histoire révolutionnaire*, Taine et M. Aulard, Παρίσι 1909. Τὸ ἀντίτυπο μὲ τὴν ἀφιέρωση βρίσκεται στὴ συλλογὴ Μπαρές πού φυλάσσεται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη στὸ Παρίσι καὶ ἔχει τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ Z. Barrès 17774.

31. Πρόκειται γιὰ τὸ *Les sociétés de pensée et la démocratie, études d'histoire révolutionnaire*, Παρίσι 1922, πού φέρει τὴν ἐξῆς ἀφιέρωση τῆς μητέρας τοῦ Κοσέν: «à M. Barrès son dévoué ami». Τὸ ἀντίτυπο βρίσκεται στὴ συλλογὴ Μπαρές τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης μὲ ταξινομικὸ ἀριθμὸ Z. Barrès 17777.

ἀπ' ὅσο γνωρίζω, δὲν ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους τοῦ Φυρέ.

Ἄλλὰ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς καταβολές τῆς ἀνάλυσης τοῦ Φυρέ, ἡ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὴν προσέγγισή του παίρνει ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή καὶ παρὰ τὶς διαμαρτυρίες του μιὰ πολιτικὴ χροιά. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι, ὅταν ἡ ἀντιπαράθεση φτάνει σὲ ἓνα πρῶτο ἀποκορύφωμα στὴ δεκαετία τοῦ 1970, στὴν πολιτικὴ κονίστρα τῆς Γαλλίας συγκρούονται ἡ προσπάθεια ὑπέρβασης τοῦ συστήματος μέσω τοῦ κοινῆ προγράμματος τῆς ἀριστερᾶς μετὰ τὴν προσπάθεια συνασπισμοῦ στοὺς κόλπους μιᾶς ἐκσυγχρονισμένης καὶ διευρυμένης κεντροδεξιᾶς τῶν δύο Γάλλων στοὺς τρεῖς, γιὰ νὰ πορευθοῦν τὴ μέση ὁδὸ τῆς ὀρθοφροσύνης, ἐπανέκδοση τοῦ φιλελευθερισμοῦ τῆς Μοναρχίας τοῦ Ἰουλίου³². Μὲ τοὺς ὅρους τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, τὸ ζήτημα ποὺ μπαίνει τότε στὴ Γαλλία εἶναι, ἂν ἡ πολιτικὴ ἰσονομία θὰ συμπληρωθεῖ μετὰ τὴν οἰκονομικὴ ἰσότητα, ποὺ θὰ ἐπιτευχθεῖ μετὰ ἀνακατανομικὲς εἰσοδηματικὲς πολιτικὲς καὶ μετὰ μεγαλύτερο κοινωνικὸ ἔλεγχο στὰ μέσα παραγωγῆς, ἢ ἂν ὀριακὲς βελτιώσεις στὴν κατανομὴ ἑνὸς συνεχῶς διογκούμενου ἐθνικοῦ προϊόντος θὰ κάνουν ἀποδεκτὴ γιὰ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ τὴ μονιμότητα τῆς οἰκονομικῆς ἀνισότητος μεταξὺ πολιτικᾶ ἰσοδύναμων ἀτόμων. Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἰδιαίτερα ἐπίκαιρο, γιὰτὶ ἡ γαλλικὴ κοινωνία δὲν ἔχει ἀκόμα ἀφομοιώσει τὶς μεταπολεμικὲς ἀλλαγές μετὰ τὴν ἔνταση τῆς κοινωνικοποίησης τῆς παραγωγῆς καὶ τὴν μετατόπιση τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὸν ἀγροτικὸ τομέα πρὸς τὴ μεταποίηση καὶ τὶς ὑπηρεσίες.

Ἡ διάδοση τῆς νέας ἀντίληψης γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση εὐνοήθηκε, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἄμεσες πολιτικὲς σκοπιμότητες, ἀπὸ μιὰ γενικὴ στροφὴ τῆς ἱστοριογραφίας ποὺ κάνει τὴν προσέγγιση τοῦ Φυρέ νὰ φαίνεται πιὸ σύγχρονη ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη μαρξιστικὴ ἐρμηνεία. Ἡ υἱοθέτηση τῆς συνέχειας τῶν κοινωνικοοικονομικῶν δομῶν κάτω ἀπὸ τὸ Παλαιὸ Καθεστῶς καὶ τὰ μετεπαναστατικὰ καθεστῶτα ταιριάζει μετὰ τὶς ἀναλύσεις τῆς μακρᾶς διάρκειας ποὺ θέτουν τὴν ἔμφαση στὶς συνέχειες καὶ ὄχι στὶς τομές. Στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1970, ἡ τομὴ τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνα ἀμφισβητεῖται καὶ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ διαδικασία τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ νέα ἱστοριογραφία ἀμφισβητεῖ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τῶν δύο σκελῶν τῆς «διπλῆς ἐπανάστασης» τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνα. Ἡ προσέγγιση ποὺ εἰσηγεῖται τότε ὁ ἀμερικανὸς Mendels καὶ ποὺ στὴν Εὐρώπη ἀνατρέχει στὰ σχήματα τοῦ Werner Sombart, ὑποκαθιστᾷ τὴν ἔννοια τῆς πρωτοεχθιομηχάνισης στὴν ἔννοια τῆς βιομηχανι-

32. Ὁ τότε Πρόεδρος τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας V. Giscard d'Estaing ἦταν ὁ ἐπίσημος ἐκφραστής αὐτῆς τῆς πολιτικῆς τῆς μέσης ὁδοῦ καὶ τῆς ἀστικῆς κοινῆς λογικῆς, βλ. σχετικὰ V. Giscard d'Estaing, *Democratie française*, Παρίσι 1976· ἐπίσης τοῦ ἴδιου, *Deux français sur trois*, Παρίσι 1984.

κῆς ἐπανάστασης³³. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ ἐστίαση τῆς ἀνάλυσης πάνω στίς θεωρίες καί τίς ἰδεολογίες συμβαδίζει μέ τήν τάση πού προτιμᾷ τήν ἀνάλυση πολιτισμικῶν καί διανοητικῶν φαινομένων ἀπό τή μελέτη τῆς ὑλικῆς βάσης τῆς κοινωνίας.

Οἱ βαθύτερες κοινωνικῆς ἐξελίξεις, ἡ πολιτικῆ συζήτηση καί οἱ γενικότερες τάσεις τῆς ἱστοριογραφίας συνέβαλαν, ἡ κάθε μία ἀπό τήν πλευρά της, στήν ἐδραίωση τῆς νέας ἐρμηγείας τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. "Ὅ,τι στήν ἀρχή ἀντιμετωπίσθηκε ὡς αἴρεση, εἶναι σήμερα ἡ κυρίαρχη ἀποψη, ἂν καί ὄχι ἡ μοναδική. Ὁ ἴδιος ὁ Φυρέ ἀρνεῖται ὅτι ἡ ἐκδοχή τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, στίς ὁποίας τῆ διαμόρφωση συνέβαλε ἀποφασιστικά, εἶναι ἡ κυρίαρχη καί ὑπενθυμίζει τὰ ἰσχυρὰ ἐρείσματα πού διαθέτει ἀκόμα ἡ ἀντίπαλη σχολή στά πανεπιστήμια, ὑπερβάλλοντας ὅμως τῆ σημασία τους καί κυρίως ἀποδίδοντας σέ λάθος αἰτίες τῆ διατήρησή τους³⁴. Στήν πραγματικότητα ἡ νέα ἐκδοχή τῆς Ἐπανάστασης μπορεῖ νά μὴν ἐκτόπισε ἐντελῶς ἀπό τὰ πανεπιστήμια τοὺς λειτουργοὺς τῆς «μαρξιστικῆς κοινῆς», μονοπωλεῖ ὅμως τήν Ἀνώτατη Σχολή Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν πού ἄμεσα ἤ ἔμμεσα, μέ τὸ περιοδικὸ *Annales* καί τῆ συνεργασία τοῦ τύπου, καθορίζει τὸ τί θεωρεῖται σύγχρονη τάση στήν ἱστοριογραφία στή Γαλλία καί ἔξω ἀπό αὐτή. Ἄν πιστέψουμε μία σφυγμομέτρηση, 82% τῶν καθηγητῶν ἱστορίας στή Μέση Ἐκπαίδευση στή Γαλλία δὲν δέχονται ὅτι ἡ Ἐπανάσταση πρέπει νά ἀντιμετωπίζεται, σύμφωνα μέ τήν περίφημη ἔκφραση τοῦ Κλεμανσώ τοῦ 1881, «en bloc», σάν ἓνα μονολιθικὸ δηλαδή σύνολο, χωρὶς διάκριση ἀρνητικῶν καί θετικῶν πλευρῶν³⁵. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς σφυγμομέτρησης δὲν ἀποτελεῖ ἀσφαλὴ ἀπόδειξη γιὰ τήν ἐπιβολὴ τῆς νέας ἐρμηγείας, συνιστᾷ ὅμως ἰσχυρὴ ἔνδειξη γιὰ τήν ὑποχώρηση τῆς προηγούμενης. Μετὰ τήν ἐκδοση μάλιστα τοῦ συλλογικοῦ «Κριτικὸ Ἐπισημωτικὸ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης» κάτω ἀπὸ τῆ διεύθυνση τοῦ Φυρέ καί τῆς συνεργατίδᾶς του Mona Ozouf, δὲν θά ἦταν ὑπερβολικὸ νά πεῖ κανένας ὅτι διαθέτουμε πλέον τῆ βίβλο τῆς νέας «vulgate»³⁶. Τὸ γεγονός ὅτι παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ «μαρξιστικὴ κοινὴ» διατηρεῖ ἐρείσματα στά πανεπιστήμια δὲν ὀφείλεται, ὅπως ὑπονοεῖ ὁ Φυρέ, ἀποκλειστικά σέ προσωπικῆς καί θεσμικῆς ἀδράνειας, ἀλλὰ μᾶλλον στὸν ἰδεολογικὸ χαρακτήρα αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς νέας «κοινῆς», πού προσφέρεται μὲν γιὰ πολιτικὴ χρήση, ἀλλὰ δὲν στηρίζεται σέ νέα πραγματολογικὴ ἔρευνα καί οὐτε

33. F. Mendels, *Industrialization and Population Pressure in XVIIIth century Flanders*, Ph. D. Thesis, University of Wisconsin 1969. Ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴν Arno Press, New York 1981· καί τοῦ ἰδίου, «Protoindustrialization: The First Phase of the Industrialization Process», *Journal of Economic History*, XXXII (1972), 241-261· καί P. Kriedte, H. Medick καί J. Schlumbohm, *Industrialisierung vor der Industrialisierung*, Göttingen 1977.

34. F. Furet συνέντευξη στὸ *Le Monde de la Révolution française*, ἀρ. 1 (Ἰαν. 1989).

35. Ἄρθρο τοῦ A. Fontaine στήν ἐφημ. *Le Monde*, 13.7.1989.

36. F. Furet καί M. Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française*, Παρίσι 1988.

προωθεί κάτι τέτοιο. 'Ο ίδιος ο Φυρέ έπιμένει ότι θεματοποιεί τη Γαλλική 'Επανάσταση, ότι τη συλλαμβάνει μέσα από τις κατηγορίες και τις έννοιες στις οποίες ανάγει τὰ γεγονότα, σὲ αντίθεση με τὴν προσέγγιση τῆς «μαρξιστικῆς κοινῆς», πού τῆς προσάπτει, και τις περισσότερες φορές δικαιολογημένα, ότι προσπαθεῖ νὰ ἐκβιάσει με τις κατασκευές της τὴν ἐναρμόνιση τῶν ἐξελίξεων πού σημειώνονται στὸ ἐπίπεδο τῶν μακροπρόθεσμων κοινωνικοοικονομικῶν μεταβολῶν με τις ἀντιφατικὲς ὡς πρὸς αὐτὲς καταστάσεις στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς και τῆς ιδεολογίας³⁷. Τὰ πραγματολογικὰ στοιχεῖα, αὐτὸς και οἱ ἀκόλουθοί του τὰ ἀντλοῦν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τις ἐργασίες 'Αγγλοσαξῶνων ἱστορικῶν, πού ἐκπονήθηκαν ὁμως με προγραμματικὸ στόχο τὴν ἀνασκευή τῆς «μαρξιστικῆς κοινῆς».

'Η ἐδραίωση ὁμως τῆς νέας ἐρμηνείας συνοδεύθηκε ἀπὸ μιὰ νέα ἀναζωπύρωση τῆς πολιτικῆς συζήτησης γύρω ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ 'Επανάσταση, πού ἡ νέα σχολὴ ἰσχυρίσθηκε ότι τὴν εἶχε κλείσει ὀριστικά. 'Η ἀναζωπύρωση τῆς πολιτικῆς συζήτησης συνέπεσε με τὴν ἐκλογή ὡς προέδρου τῆς Δημοκρατίας μέλους τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος και με τὴ βραχύβια κοινὴ κυβέρνηση σοσιαλιστῶν-κομμουνιστῶν, πού ἔφερε στὰ μάτια ὀρισμένων τὸ φάσμα μιᾶς ἀνεξέλεγκτης ἐξισωτικῆς πορείας. 'Η προοπτικὴ τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν 200 χρόνων κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία ἔκανε τὴν ἐπιβολὴ τῆς «ὀρθῆς ἐρμηνείας» τῆς Γαλλικῆς 'Επανάστασης νὰ φαίνεται ἐπιτακτικὴ. 'Απὸ αὐτὴ τὴν ἀνάγκη πηγάζει ἕνας νέος χεῖμαρρος ἐκδόσεων και μεταφράσεων ξένων ἔργων ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ξεχωρίζει τὸ βιβλίο τοῦ Κόμπαν «Τὸ νόημα τῆς Γαλλικῆς 'Επανάστασης»³⁸. Σὲ σύγκριση με τὴ συζήτηση τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 ἡ τελευταία ἀντιπαράθεση ἀπόψεων εἶναι πολὺ πιὸ ἔντονη και γενικευμένη. 'Η συζήτηση ξεπέρασε τὰ ὄρια τῶν ἀκαδημαϊκῶν περιοδικῶν, ἐπεκτάθηκε στις στῆλες τοῦ καθημερινοῦ τύπου και ἐκλαϊκεύθηκε με τὸ πλῆθος τῶν βιβλίων γύρω ἀπὸ τὴν 'Επανάσταση, πού ἡ πλειονότητά τους ἀνήκει στὴν κατηγορία τοῦ ἱστορικοῦ μυθιστορήματος ἢ τοῦ ἐκλαϊκευτικοῦ βιβλίου. 'Η διεύρυνση τοῦ κύκλου τῶν διαλεγόμενων ἀντὶ νὰ ἐπιφέρει τὴ διάχυση τῶν ἐπιχειρημάτων και τὴν ἀμβλυσση τῆς ὀξύτητας τῆς ἀντιπαράθεσης, πολιτικοποιώντας τὴ συζήτηση ὀδήγησε σὲ ριζοσπαστικότερες θέσεις και σὲ μεγαλύτερη φραστικὴ βιαιότητα. 'Ενῶ λοιπὸν στὴ δεκαετία τοῦ 1970, ἀμφισβητεῖτο ἡ κρατοῦσα ἐρμηνεία τῆς 'Επανάστασης και ἔμμεσα ὀρισμένες της πλευρές, σήμερα τὸ ἀντικείμενο τῆς διαμάχης ἔχει μετατοπισθεῖ ἀπὸ τὴν ἱστοριογραφία στὴν ἀξιολόγηση τῶν ἴδιων τῶν γεγονότων. Τὸ 1978 ὁ Φυρέ δήλωνε ότι ἡ «Γαλλικὴ 'Επανάσταση ἔκλεισε», σήμερα οἱ δημοσιολόγοι τῆς νέας γαλλικῆς δεξιᾶς ζητοῦν ἀνὰ τελειώνουμε με τὴ Γαλλικὴ 'Επανάσταση»³⁹, ἐννοώντας ὄχι μόνο τὸ μῦθο της, ἀλλὰ και τὴν

37. F. Furet, *Penser...*, 187-193.

38. A. Cobban, *La sens de la Révolution française*, Παρίσι 1984.

39. ἔφημ. *Le Figaro magazine*, 11.10.1986. Φάκελος με τὸ γενικὸ τίτλο «Pour en finir avec la Révolution française».

πολιτική και κοινωνική κληρονομιά της. Συντηρητικοί από την πολιτική άποψη ιστορικοί όπως ο Pierre Chaunu χαρακτηρίζουν χωρίς δισταγμό τις έμφύλιες συγκρούσεις της Έπανάστασης «γενοκτονία» και τη θεωρούν ως την άφετηρία της παρακμής της Γαλλίας⁴⁰. 'Αλλά και στον ίδιο το Φυρέ διαπιστώνουμε μία ριζοσπαστικοποίηση των θέσεών του, παρ' όλο που δεν καταφεύγει στις φραστικές ακρότητες των άκροδεξιών συνοδοιπόρων του. Τò 1978 ο Φυρέ θεωρούσε ότι η Έπανάσταση έπαισε να είναι σημείο αναφοράς στη γαλλική πολιτική γιατί «σήμερα τόσο ο λόγος της δεξιᾶς όσο και της ἀριστερᾶς δοξάζουν την έλευθερία και την ισότητα, και η συζήτηση γύρω από τις ἀξίες του 89 δεν ἐνέχει πραγματικό πολιτικό περιεχόμενο ούτε φέρει μιᾶ δυνατή ψυχολογική φόρτιση». Δέκα χρόνια ἀργότερα στις παραμονές του έορτασμοῦ της διακοσατηρίδας θεωρεῖ την Έπανάσταση στη Γαλλία λήξασα γιατί «οἱ Γάλλοι εἶναι σύμφωνοι γιὰ τοὺς θεσμοὺς και ἰδίως συμφωνοῦν σὲ δύο σημεία που κανένας δημοκράτης δὲν θὰ τὰ εἶχε δεχθεῖ πρὶν ἀπὸ ἕνα αἰώνα ἢ ἀκόμα και πρὶν ἀπὸ εἴκοσι χρόνια: στὴν ἐκλογή μὲ καθολικὴ ψηφοφορία τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας (πράγμα που ἐπανεισάγει κάτι ἀπὸ τὴν μοναρχικὴ ἀρχὴ στὴ λαϊκὴ κυριαρχία) και στὴν ὕπαρξη ἑνὸς εἰδικοῦ δικαστηρίου που ἐλέγχει τὴ συνταγματικότητα τῶν νόμων. Πιὸ βαθιὰ, τείνει νὰ λήξει ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὴν καθολικὴ ἐκκλησία και τὴν πολιτικὴ δημοκρατία, που σφράγισε τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες. Ἐπὶ πλέον τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα Γαλλίας ἔχει μπεῖ σὲ μιᾶ φάση θεαματικῆς παρακμῆς, που νομίζω ὅτι δηλώνει τὸ τέλος τοῦ ἐξοστρακισμοῦ τῶν ἐργατῶν ἀπὸ τὴ γαλλικὴ δημοκρατία. Και μιᾶ μορφὴ ἔθνικοῦ μεσσιανισμοῦ, ριζωμένη στὴν Έπανάσταση, εἶναι περίπου ἀκατανόητη γιὰ τοὺς σημερινούς νέους»⁴¹.

Συγκρίνοντας τί θεωρεῖται τὸ σύμπτωμα τοῦ τέλους τῆς Έπανάστασης τὸ 1978 και τί τὸ 1989, διαπιστώνει κανένας ἀμέσως τὴν παράλειψη τῆς ἀξίας τῆς ισότητας. Ἀντίθετα, ὁ Φυρέ θεωρεῖ σήμερα σημάδι τοῦ τέλους τῆς πολιτικῆς ἐπικαιρότητας τῆς Έπανάστασης τὸ ὅτι «κανένας Γάλλος δὲν πιστεύει πλέον ὅτι πρέπει νὰ ἀλλάξει τὸ κράτος ἢ τὸ καθεστῶς γιὰ νὰ ἐγκαθιδρυθεῖ ἡ εὐτυχία τοῦ λαοῦ»⁴². Θὰ μπορούσε νὰ παρατηρήσει κανένας ὅτι οἱ ἀποδοχῆς αὐτές, ἀν πράγματι ἰσχύουν, δὲν σημαίνουν τὸ τέλος τῆς πολιτικῆς ἐπικαιρότητας τῆς συζήτησης γιὰ τὴ Γαλλικὴ Έπανάσταση, ἀλλὰ τὴν ἐκκαθάριση τῆς πολιτικῆς κληρονομιάς της ἢ τουλάχιστον τὴν ἄνοδο ὅσων ἐπιθυμοῦν μιᾶ τέ-

40. P. Chaunu, *Le grand déclassement*, Παρίσι 1989. Σὲ συνέντευξη που δημοσιεύεται στὸ τεῦχος τοῦ Ἀπριλίου 1989 τοῦ *Le Monde de la Révolution française* ὁ Chaunu δηλώνει ὅτι ἀντρέπειται γιὰ τὴ Γαλλικὴ Έπανάσταση». Βλ. ἐπίσης R. Secher, *Le génocide franco-français: la Vendée vengée*, Παρίσι 1986.

41. F. Furet, *Penser...*, 18· και συνέντευξη στὸ *Le Monde de la Révolution française*, ἀρ. 1 (Ἰαν. 1989).

42. F. Furet στὴν ἴδια συνέντευξη.

τοια έκκαθάριση. Οί τάσεις αυτές ενισχύθηκαν στις αρχές τής δεκαετίας του 1980, γιατί την ίδια εποχή που στη Γαλλία ανέβαινε στην έξουσία το σοσιαλιστικό κόμμα, ο νεοφιλελευθερισμός γνώριζε στις Η.Π.Α. και στη Μεγάλη Βρετανία όλο και μεγαλύτερη έπιτυχία. Ή αντίθεση αυτή οδήγησε στην όλο και πιό συχνή αντιπαραβολή τής θετικής επανάστασης άγγλοσαξωνικού τύπου με τó άρνητικό πρότυπο τής γαλλικής. Ο ίδιος ό Φυρέ καταφεύγει στη σύγκριση αυτή σε άρθρο του 1983⁴³. Τό ενδιαφέρον είναι ότι δέν υίοθετεί πλέον μιá σοσιαλδημοκρατική ανάγνωση τής Άγγλικής Ήπανάστασης παρόμοια με τού Ταλμόν και τής δικής του αρχικής προσέγγισης, που αναγνωρίζει ως θετικό στοιχείο τού άγγλικού παραδείγματος τήν αντιπροσωπευτική δημοκρατία και τήν με διαδοχικές προσεγγίσεις πορεία πρós τó ιδανικό κοινωνικό σύστημα, αλλά, όπως πιό πριν ό Άρόν, μένει κοντύτερα στόν Μπέρκ, τόν άγγλο συντηρητικό τού 18ου αιώνα και διακρίνει ως θετικά τού άγγλοσαξωνικού μοντέλου τή θρησκευτικότητα και τήν επιβίωση τών παραδοσιακών θεσμών. Τό βήμα αυτό είναι πολύ μεγάλο και κάνει αδύνατο για τήν πλειοψηφία τών ύποστηρικτών τής νέας έρμηνείας τής Γαλλικής Ήπανάστασης νά ακολουθήσουν τó Φυρέ στο νέο του δρόμο. Πρώτα-πρώτα γιατί ή τελευταία του άποψη είναι ιστορικά άστήρικτη, άφου ούτε ό χαρακτήρας τής άγγλικής και τής άμερικάνικης επανάστασης είναι μονοσήμαντος και αναμφισβήτητος ούτε οί Γάλλοι επαναστάτες στόχευαν σε μιá προγραμματική ρήξη με τή θρησκεία. Άλλά, άκόμη κι αν ήταν έτσι, ή έρμηνεία ήχει μεταφυσική. Ήπειτα, ή έρμηνεία είναι πολιτικά «επικίνδυνη», γιατί μπορεί νά άποτελέσει όπλο στα χέρια τόσο όσων άρνούνται τήν Ήπανάσταση —και σήμερα κανείς δέν μπορεί νά άμφισβητήσει τήν παρουσία τους μετά τήν ενίσχυση τών άκροδεξιών κινήσεων— όσο και εκείνων που θέλουν νά τήν ύπερβούν. Τή στιγμή λοιπόν που ό Φυρέ και οί όπαδοί του διαπιστώνουν τó όριστικό κλείσιμο τής Γαλλικής Ήπανάστασης, τή στιγμή που ύποτίθεται ότι «κάθε χρόνο μερικοί Γάλλοι, Άμερικανοί ή Άγγλοι ιστορικοί δημοσιεύουν κάποιον νέο βιβλίο και ρίχνουν άκόμα μιá φτυαριά χώμα πάνω στη Γαλλική Ήπανάσταση, σε αυτό τó πτώμα»⁴⁴, ή πολιτική συζήτηση για τήν Ήπανάσταση φούντωσε ξανά, άκριβώς από αντίδραση σε αυτές τίς νεκροθαπτικές δραστηριότητες⁴⁵.

Χρειάστηκε λοιπόν, καθαρά για πολιτικές σκοπιμότητες, μιá αναδιατύπωση τής νέας προσέγγισης τής Γαλλικής Ήπανάστασης. Τήν έπιτυχέστερη έκφραση αυτής τής αναδιατύπωσης τήν έπιχείρησε ό καθηγητής τού Collège de France Maurice Agulhon σε ένα του άρθρο με τόν χαρακτηριστικό τίτλο «Πρέ-

43. F. Furet, «La Révolution dans l'imaginaire politique français», *Le débat*, άρ. 26 (1989), 173-181.

44. G. Suffert, «Pour en finir avec la Révolution», *Le Figaro magazine*, 11.10.1986.

45. M. Gallo, *Lettre ouverte à Maximilien Robespierre sur les nouveaux muscadins*, Παρίσι 1986. Βλ. επίσης R. Debray, *Que vive la révolution*, Παρίσι 1989.

πει να φοβόμαστε το 1789;»⁴⁶. Η απάντηση του Agulhon είναι ότι η γαλλική κοινωνία δεν διατρέχει πολιτικό ή φιλοσοφικό κίνδυνο από τον έορτασμό των διακοσίων χρόνων της Έπανάστασης. Πολιτικός κίνδυνος δεν υπάρχει γιατί η φωνή του κομμουνιστικού κόμματος είναι εξασθενημένη, αφού απέδωσε ή τακτική της εξουδετέρωσης δια του έναγκαλισμού του προέδρου της Γαλλικής Δημοκρατίας. Κίνδυνος πολιτικός θα υπήρχε μόνο αν εγκατελείπετο στους κομμουνιστές το μονοπώλιο του έορτασμού. Από την άλλη μεριά δεν υφίσταται ούτε φιλοσοφικός κίνδυνος στο πρόσωπο των όπαδων μιας Ιακωβινικής πρωτοολοκληρωτικής θεωρίας, γιατί ο Agulhon απορρίπτει την ιδεαλιστική θεώρηση της ιστορίας και θεωρεί ότι οι ιδεολογίες γίνονται δραστικές μόνο όταν υπάρχουν οι υλικές προϋποθέσεις, και σήμερα εκλείπουν οι προϋποθέσεις αυτές για την αναβίωση του Ιακωβινισμού. Τον κίνδυνο τον βλέπει μόνο από τη μεριά των πάσης φύσεως θρησκευτικών φανατισμών και των αυταρχικών παραδόσεων στη ρίζα των οποίων τοποθετεί τον Ναπολέοντα Βοναπάρτη. Η πρότασή του είναι να έορτασθεί το 1789, αλλά ο έορτασμός να περιορισθεί στον πανηγυρισμό της Έπανάστασης ως άφετηρίας του σύγχρονου φιλελευθερισμού και της στιγμής της «Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη», και έννοείται φυσικά η διακήρυξη του 1789 και όχι εκείνη του 1793 με τη μεγαλύτερη έμφαση στην κοινωνική ισότητα.

Η αντίληψη αυτή είναι εκείνη που τελικά επικράτησε, και ο έπίσημος έορτασμός άφορᾷ τη διακοσαετηρίδα της Γαλλικής Έπανάστασης και της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Σύμφωνα με αυτό το πνεῦμα, οι πολιτικοί υπεύθυνοι του έορτασμού άναζητούν τᾶ νέα σύμβολα και προβάλλουν τους νέους ήρωες. Ο έορτασμός της έκατονταετηρίδας πρόβαλε τη μορφή του Δαντών, Ιακωβίνου, αλλά και θύματος της άκρατης τρομοκρατίας. Αυτοί που είναι σήμερα στην έξουσία στη Γαλλία, άφοῦ πειραματίστηκαν άρχικά με τον Δαντών, τον εγκατέλειψαν μετά την πρώτη κριτική των φιλελευθέρων, για τον Κοντορσέ. Η νέα συμβολική μορφή παρουσιάζει το πλεονέκτημα ότι υπήρξε πάγια αντίθετη στην ποινή του θανάτου — ο Κοντορσέ δὲν ψήφισε ούτε υπέρ της εκτέλεσης του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄ — και ότι υποστήριξε με ζήλο αντίστοιχο σημερινού εκσυγχρονιστή τη χρησιμοποίηση των εκπαιδευτικών μηχανισμών ως μέσου για την έπίτευξη της κοινωνικής προόδου. Με αυτό το πνεῦμα γιορτάζεται σήμερα η Έπανάσταση στο έσωτερικό της Γαλλίας και αυτό το μήνυμα έξάγεται στο έξωτερικό. Από το δίπτυχο της Γαλλικής Έπανάστασης έλευθερία-ισότητα έορτάζεται μόνο η πρώτη άξία, η δεύτερη γίνεται άνεκτή μόνο στο μέτρο που η τυπική ίσονομία του πολίτη δὲν θίγει την έλευθερία. Βέβαια οι Γάλλοι έπαναστάτες διακηρύσσοντας την ίσότητα, έννοούσαν μόνο την ίσονομία και φαντάζονταν ότι η έφαρμογή της θα ήρε τις κοινωνικές άνισότητες.

46. M. Agulhon, «Faut-il avoir peur de 1989?», *Le débat*, άρ. 30 (1984), 27-37.

Σήμερα ή νέα αντίληψη της Γαλλικής Έπανάστασης θεωρεί αυτή την προσδοκία όχι μόνο άφελή αλλά και επικίνδυνη, γιατί ή διάψυσή της στη διάρκεια της Έπανάστασης όδήγησε στην προσπάθεια επίτευξης της κοινωνικής ισότητας ως προϋπόθεσης ισχύος της ισονομίας και της ελευθερίας, και σε αυτήν ακριβώς την προσπάθεια αποδίδεται ή έκτροπή προς την ολοκληρωτική δημοκρατία. Η Τρομοκρατία και τὰ γκουλάγκ, σύμφωνα με την έκφραση του Φυρέ, κατάγονται από τις ίδιες φιλοσοφικές αντιλήψεις και έχουν τούς ίδιους στόχους⁴⁷.

Μαζί με την έννοια της ισότητας ή νέα έκδοχή της κληρονομιάς της Γαλλικής Έπανάστασης παραμερίζει και την έννοια της λαϊκής κυριαρχίας, γιατί τὸ ἔθνικὸ κράτος πὸ ἀποτελεῖ τὴν ἔκφρασή της εἶναι τὸ επικίνδυνο ὄργανο πὸ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἀναγκαστικὴ ἐπιβολὴ τῆς κοινωνικῆς ισότητος. Τὸ ἰδανικὸ εἶναι μία ὑπερεθνικὴ καὶ αὐτορρυθμιζόμενη κοινωνία τῶν πολιτῶν. Ἡ ἐξουσία τῶν κυριάρχων ὀργάνων μειώνεται καὶ μετατίθεται ἀπὸ τις ἔθνικες κυβερνήσεις σε ὑπερεθνικὰ ὄργανα καί, ἐντὸς τῶν ἔθνικῶν κρατῶν, σε περιφερειακά. Ἡ ἀποστολὴ τῶν νέων κυριάρχων συνίσταται στὴ διαμόρφωση συνθηκῶν γιὰ τὴν ἀπρόσκοπη λειτουργία τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς, καὶ ὄχι στὸν περιορισμὸ τῆς ἀγορᾶς μετὰ στόχο τὸν ἔλεγχο τῶν οικονομικῶν ἀνισοτήτων καὶ τὴ διατήρηση τῆς κοινωνικῆς συνοχῆς, πὸ ἦταν τὸ κύριο μέλημα τοῦ ἔθνικοῦ κράτους πρόνοιας στὰ τελευταῖα πενήντα χρόνια. Οἱ ἀντιλήψεις αὐτὲς διαμορφώθηκαν στὴ Γαλλία παράλληλα μετὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς νέας ἐκδοχῆς γιὰ τὴ Γαλλικὴ Έπανάσταση καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τις θεωρητικὲς ἐπεξεργασίες τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ στὶς ἀγγλοσαξωνικὲς χῶρες. Οἱ ἀντιλήψεις αὐτὲς δὲν στηρίζονται σε ὀλοκληρωμένους θεωρητικὲς κατασκευὲς καὶ ἐπιβλήθηκαν μετὰ ἀποσπασματικὲς παρεμβάσεις στὴν καθημερινὴ συζήτηση τρεχόντων οικονομικῶν καὶ κοινωνικῶν προβλημάτων, μέσα ἀπὸ κείμενα μαχητικά, ἂν καὶ συχνὰ ἐφήμερα, ἐξ αἰτίας ἀκριβῶς τοῦ ἐπίκαιρου χαρακτήρα τους καὶ τῆς βιαστικῆς συγγραφῆς τους. Οἱ δοκιμογράφοι δὲν εἶναι μόνο πανεπιστημιακοί, ἀλλὰ καὶ πολιτικοί, ἐπιχειρηματίες καὶ δημοσιογράφοι, πὸ συνεχίζουν μία γαλλικὴ, ἀκριβέστερα παρισινὴ, παράδοση τοῦ τρόπου παρέμβασης τῶν φορέων τῆς πολιτικῆς, οικονομικῆς καὶ πνευματικῆς ἐξουσίας στὶς δημόσιες συζητήσεις. Στὰ κείμενα αὐτά, ἡ κριτικὴ τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς καὶ τῶν ἔθνικῶν κρατῶν, βασιζέται στὴν ὑποτιθέμενη ἀποτυχία τους νὰ ἐπιτύχουν τὴν κοινωνικὴ ἰσότητα, πὸ μόνο ἡ παραίτηση ἀπὸ τὴν ἐσκεμμένη ἐπιδίωξή της μπορεῖ νὰ τὴν ὑλοποιήσει.

Ἡ ἐπιχειρηματολογία αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴ μεταφορὰ στὸ ἐπίπεδο τῆς οικονομικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς τῆς διαλεκτικῆς τῆς κριτικῆς τῶν πολιτικῶν κομμάτων καὶ τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ ἀπὸ τὴν ἀντικοινοβουλευτικὴ δεξιὰ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία ὁ κοινοβουλευτισμὸς δὲν ἔφερε

47. F. Furet, *Penser...*, 29.

τήν πολιτική ισότητα που επαγγέλετο και μόνο ή κατάργησή του καθώς και ή κατάργηση τῆς αντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας μπορεί νά φέρει τήν οὐσιαστική καί ὄχι τήν τυπική πολιτική ισότητα. Ὅρισμένοι μάλιστα ἀπό τοὺς σύγχρονους συγγραφεῖς χρησιμοποιοῦν τοὺς ἴδιους ὄρους μέ τόν Κοσέν καί τοὺς πολιτειολόγους τῆς ἐποχῆς του. Ἡ κεντρική κατηγορία π.χ. τοῦ Alain Mine, ἡ «*machine égalitaire*»⁴⁸ — ὁ ἐξισωτικός μηχανισμός — ἀναφέρεται ἄμεσα στή *Machine* τοῦ Κοσέν καί στὸ *Machinisme* τοῦ Ὀστρογκόρσι. Αὐτοὶ οἱ κοινωνιολογικοὶ προβληματισμοὶ διατυπώνονται παράλληλα, ἀλλὰ ὄχι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἐρμηνευτικὲς ἀναζητήσεις τῶν ἱστορικῶν. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις μάλιστα ὑπάρχουν καί ὀργανωτικὲς διασυνδέσεις ὅπως στὰ πλαίσια τοῦ ἰδρύματος Saint Simon. Ἡ ἱστορική διάσταση ὑπάρχει στὶς περισσότερες κοινωνικοοικονομικὲς πραγματεῖες καί στὶς πιὸ φιλόδοξες ἀπὸ θεωρητικὴ ἀποψη ἐνσωματώνονται οἱ βασικὲς συνιστώσες τῆς νέας ἱστορικῆς ἐκδοχῆς⁴⁹. Ἡ ἀλληλεπίδραση τῶν κοινωνιολογικῶν καί οἰκονομολογικῶν ἀναλύσεων μέ τὶς ἱστορικὲς εἶναι ἐκδηλῆ σὲ ἓνα τελευταῖο δοκίμιο τοῦ Φυρέ μέ τίτλο «*La France unie*»⁵⁰, πού δημοσιεύθηκε σὲ συλλογικὸ τόμο τῆς σειρᾶς «*liberté de l'esprit*», τῆς ἴδιας πού ἴδρυσε καί διηύθυνε ὁ Ρεῖμὸν Ἄρὸν στὰ πλαίσια μίας ἀντιμαρξιστικῆς στρατηγικῆς στὴν περίοδο τοῦ ψυχροῦ πολέμου καί στὴν ὁποία δημοσιεύθηκε τὸ πρῶτο βιβλίον τοῦ Ταλμόν. Στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου σημειώνονται τὰ ἐξῆς: «Ἄς μὴ παίζουμε μέ τὶς λέξεις: ἀπὸ τώρα ἡ διακοσατηρίδα τοῦ 1789 μᾶς φαίνεται ὡς τὸ σάβανο μᾶς παράδοσης. Ὅπως ὅποτε θὰ συμπέσει μέ τὴν ἐξάλειψη τῶν χαρακτηριστικῶν πού εἶχε κληρονομήσει ἡ γαλλικὴ πολιτικὴ ἀπὸ αὐτὸ [τὸ 1789]. Ἄν σύμφωνα μέ τὸν Μισλὲ ἡ ἱστορία εἶναι ἡ ὀλική

48. A. Mine, *La machine égalitaire*, Παρίσι 1987. Ὁ Alain Mine ἀποτελεῖ ἓνα χαρακτηριστικὸ ἐκπρόσωπο τῶν παρισινῶν συγγραφέων φυλλαδίων (*pamphlets*), ἐφήμερων δηλαδὴ μαχητικῶν κειμένων. Ὑστερα ἀπὸ ἐξαιρετικὲς σπουδὲς στὸ γαλλικὸ σύστημα τῶν Μεγάλων Σχολῶν (*Ingénieur civil des Mines, Sciences - Po* καὶ *ENA*), ἐντάχθηκε ὡς ἀνώτερο στέλεχος στὴ δημόσια διοίκηση καί πρωτοεῖνε γνωστὸς ὅταν συνυπέγραψε μέ τὸν Simon Nora τὸ 1978 τὴν ἔκθεση γιὰ τὶς κοινωνικὲς συνέπειες τῆς πληροφορικῆς. Τὸν ἐπόμενο χρόνο ἐγκατέλειψε τὴν δημόσια ὑπηρεσία καί ἄρχισε μιὰ νέα σταδιοδρομία στὶς μεγάλες ἐπιχειρήσεις. Ἀπὸ τὸ 1986 εἶναι γενικὸς διευθυντὴς τῆς Cerus, τῆς γαλλικῆς ἐταιρίας χαρτοφυλακίου τοῦ ὁμίλου de Benedetti ('Ὀλιβέτι), ἐνῶ συμμετέχει καί στὴ χάραξη τῆς διεθνούς στρατηγικῆς τοῦ ὁμίλου. Εἶναι ἐπίσης πρόεδρος τῆς Ἐταιρίας Ἀναγνωστῶν τῆς ἐφημερίδας *Le Monde*, πού συστήθηκε πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια γιὰ νὰ στηρίξει οἰκονομικά καί ἠθικά τὴν γνωστὴ ἐφημερίδα. Ἀπὸ τὸ 1982 δημοσιεύει ἓνα βιβλίον κάθε δύο χρόνια ἢ καμιά φορά καί συχνότερα γύρω ἀπὸ θέματα σχετικὰ μέ τὸ κράτος-πρόνοια καί τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐνότητα: *L'après-crise est commencé* (1982), *L'avenir en face* (1984), *Le syndrome finlandais* (1986), *La machine égalitaire* (1987), *La grande illusion* (1989) τὸ ὁποῖο ἔτυχε βιβλιπαρουσίασης ἀπὸ τὸν Φυρέ σὲ τό φύλλο τῆς 20.1.1989 τῆς ἐφημερίδας *Le Monde*, *L'argent fou* (1990).

49. P. Rosanvallon, *Le Moment Guizot*, Παρίσι 1985, τοῦ ἴδιου *Le libéralisme économique. Histoire de l'idée du marché*, Παρίσι 1989, καθὼς καὶ *L'Etat en France de 1789 à nos jours*, Παρίσι 1990.

50. F. Furet, J. Juilliard καί P. Rosanvallon, *La République du centre*, Παρίσι 1988.

ανάσταση του παρελθόντος, οί επέτειοι συνιστοῦν τὸν ἐνταφιασμό του. Ποτὲ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν ἰδρυτῶν τῆς Γ' Δημοκρατίας τῶν Φερύ, Γαμβέτα, Βαλντέκ-Ρουσσώ κλπ. δὲν εἶχε γίνεο τόσος λόγος γιὰ τὴ Δημοκρατία [République]. Ἡ Γ' Δημοκρατία μᾶς παραπέμπει στὴν πρώτη, ποὺ βρίσκεται ἐκεῖ γιὰ νὰ μᾶς παρηγορήσει γιὰ τὴν κατάρρευση τοῦ σοσιαλισμοῦ. Ἄς τολμήσουμε νὰ διασχίσουμε τὸ πεδίο τῶν ἐρειπίων σὲ ὅλη του τὴν ἔκταση: ἡ ἰδέα τῆς ἀριστερᾶς, ἡ ἰδέα τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ ἡ ἰδέα τῆς δημοκρατίας [république] ἀποβίωσαν ταυτόχρονα»⁵¹. Ἡ πρόταση τῆς συγγραφικῆς τριάδας τοῦ τόμου εἶναι νὰ ἀντικατασταθοῦν αὐτὲς οἱ ἰδέες μὲ τὴν ἰδέα τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν πολυκεντρικὴ κυριαρχία, ὑπερεθνικὴ καὶ περιφερειακὴ, στὰ πλαίσια τῆς ἐνωμένης Εὐρώπης.

Ἡ ἄμεση πολιτικὴ διάσταση τῆς συζήτησης ἀνάμεσα στοὺς ἱστορικοὺς καὶ τοὺς ἄλλους κοινωνικοὺς ἐπιστήμονες γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ τὸ σύγχρονο κράτος ἐξηγεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ τὴ θεωρητικὴ ἀπορία στὴν ὁποία ἔχει περιέλθει ἡ ἄλλοτε κυρίαρχη «μαρξιστικὴ κοινὴ». Ἡ ἐκδοχὴ αὐτὴ εἶχε προσφέρει τὴν ἱστορικὴ νομιμοποίηση τῆς πράξης τῶν πολιτικῶν συνιστωσῶν τῆς εὐρείας δημοκρατικῆς παράταξης — ἀπὸ τοὺς ριζοσπάστες στὴ δεξιὰ πλευρὰ ὡς τοὺς κομμουνιστὲς στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ φάσματος. Στὰ πλαίσια τῆς παράταξης αὐτῆς ὑπῆρξαν σημαντικὲς ἀνακατατάξεις μὲ τὴν ἐξαφάνιση ὀρισμένων πολιτικῶν σχηματισμῶν, τὴν παρακμὴ ἄλλων καὶ τὴν ἐνδυνάμωση νέων, μὲ διαφορετικὲς ἰδεολογικὲς ἀναφορὲς πλησιέστερες πρὸς τὸν νεοφιλελευθερισμὸ, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ «μαρξιστικὴ κοινὴ» νὰ μὴν ἔχει πλέον ἰσχυρὸ πολιτικὸ ἀποδέκτη. Ἐξἄλλου ὅσοι ἐξακολουθοῦν νὰ τὴν ὑποστηρίζουν ἀποφεύγουν νὰ τὴν προβάλλουν στὸ σύνολό της. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ δὲν αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη ἢ δὲν βλέπουν τὴ χρησιμότητα νὰ ἐπεξεργασθοῦν μιὰ συνολικὴ ἀναθεωρημένη ἐκδοχὴ. Δὲν τοὺς μένει παρὰ νὰ ἀποδυθοῦν σὲ μάχες ὀπισθοφυλακῶν περιμένοντας καλύτερες μέρες. Ἡ τάση αὐτὴ εἶναι ἐμφανὴς στὸ ἔργο τοῦ διαδόχου τοῦ Σομποῦλ στὴ Σορβόννη, τοῦ Michel Vovelle, ποὺ περιορίζεται πρὸς τὸ παρὸν σὲ τοπικὲς ἐκσυγχρονιστικὲς ἐπεμβάσεις, ἐφαρμόζοντας, σὲ περιφερειακὰ θέματα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, αὐτὸ ποὺ ὀνομάζει ἱστορία τῶν νοοτροπιῶν μὲ κοινωνικὴ ἀναφορά⁵². Σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορία ἀνήκει ἡ μελέτη του γιὰ τὴ σταδιοδρομία τοῦ ἐλάσσονος ποιητῆ Théodore Desorgues, ἀπόγονου μιᾶς ἀστικῆς οικογένειας τῆς ἐπαρχίας, ποὺ στὶς παραμονὲς τῆς Ἐπανάστασης ἐξαγόρασε ἕνα τίτλο ὑψηροεσιακῆς εὐγένειας [noblesse de robe]⁵³. Συντάκτης τῶν ἔμμετρων κειμένων τῶν τελετῶν τῆς Ἐπιτροπῆς Κοινῆς Σωτηρίας, συντάκτης τοῦ ὕμνου στὸ Ἄνωτατο Ὄν, καταλήγει ἐπὶ τῆς ὑπα-

51. ὁ.π., 10.

52. M. Vovelle, *Idéologies et Mentalités*, Παρίσι 1982, 17.

53. M. Vovelle, *Théodore Desorgues ou la Désorganisation*, Παρίσι 1985.

τείας του Ναπολέοντα Βοναπάρτη στο ψυχιατρικό άσυλο του Σαραντόν. 'Η μελέτη του Βοβέλ κινείται σε τρία επίπεδα: Σε ένα πρώτο επίπεδο ασχολείται με την άνοδο, στη διάρκεια περισσότερων γενεών, μιᾶς ἀγροτικής οἰκογένειας πρώτα στην κατηγορία τῶν εὐπορων ἀστῶν τῆς ἐπαρχίας καὶ τέλος στις παρυφές τῆς μικρῆς εὐγένειας. Με τὰ ἀντικειμενικὰ ὄρια αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς ἀνόδου ἐρμηνεύει τὴν προσχώρηση τοῦ Ντεσόργκ στὴν 'Επανάσταση καὶ τὴ μετοικεσία του στὴν πρωτεύουσα. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, παρουσιάζεται ἡ ἀντιμετώπιση ἀπὸ τὸ καθεστῶς τοῦ Ναπολέοντα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ περίγυρο τοῦ ποιητῆ, τοῦ πολιτικοῦ του ἀντικονφορμισμού σὰν συμπτώματος παθολογικῆς ψυχολογίας. Τέλος στὸ τρίτο δείχνει πῶς ἡ καταδίκη τῆς πολιτικῆς τοῦ Ροβεσπιέρου συνεπέφερε τὴν ἀποσιώπηση ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους τοῦ ποιητῆ, πού τὸν ὑπηρετήσε. 'Η δεύτερη μελέτη αὐτῆς τῆς κατηγορίας, πού συνέγραψε ὁ Βοβέλ, ἀφορᾷ τὶς σχέσεις 'Εκκλησίας καὶ 'Επανάστασης, θέμα γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ ἱστορικὸς εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἀρμόδιος, ἐξ αἰτίας τῶν μελετῶν του γιὰ τὴν ὑποχώρηση τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος στὴ διάρκεια τοῦ 18ου αἰώνα⁵⁴. 'Εντάσσει ἔτσι στὴν προοπτικὴ τῆς μακρᾶς διάρκειας τῆς κίνησης τῶν ἰδεῶν καὶ τῆς μεταλλαγῆς τῶν νοοτροπιῶν ἓνα σημαντικὸ ζήτημα τῆς ἐπαναστατικῆς συγκυρίας.

'Ενα ρεῦμα κριτικὸ ἀπέναντι στὴ νέα ἐκδοχὴ, πού ταυτόχρονα ὅμως διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴ «μαρξιστικὴ κοινὴ», συγκροτεῖται γύρω ἀπὸ τὸν Francois Dosse, συγγραφέα μιᾶς κριτικῆς μελέτης τῆς «νέας ἱστορίας»⁵⁵, καθὼς καὶ γύρω ἀπὸ τὴ σύνταξη τοῦ περιοδικοῦ *Espaces Temps*. 'Ο Φ. Ντὸς ἐντοπίζει τὴν παράδοση τῆς ἀρνήσεως τῆς Γαλλικῆς 'Επανάστασης, τῆς ὁποίας συνεχιστῆς εἶναι ὁ Φυρέ, καὶ σταματᾷ ἰδιαιτέρως στὶς σχέσεις του με τὸ ἔργο τοῦ Τοκβίλ, τοῦ 'Αρόν καὶ τῆς Χάνα 'Αρεντ⁵⁶. Οἱ ἐπισημάνσεις καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ Ντὸς καὶ τῶν συνεργατῶν του ἀποτελοῦν τὴ μοναδικὴ ἀπόπειρα ἱστοριοποίησης τῆς σημερινῆς θεωρητικῆς συζήτησης ἀνάμεσα στοὺς ἱστορικοὺς τῆς 'Επανάστασης, δὲν συγκροτοῦν ὅμως μία νέα ἐρμηνεία τοῦ ἀρχικοῦ ἱστορικοῦ φαινομένου. 'Η ἀπορία τῆς μαρξιστικῆς ἱστοριογραφίας τῆς 'Επανάστασης φαίνεται καὶ στὸ βιβλίο τοῦ Καναδοῦ Georges Comninel⁵⁷, πού ἀποδέχεται τὶς ἀναθεωρήσεις τῆς νέας ἐκδοχῆς καὶ προσπαθεῖ νὰ διασώσει τὴ μαρξιστικὴ προσέγγιση, ὑποβάλλοντας σὲ μαρξιστικὴ κριτικὴ τὶς ἀπόψεις τοῦ Μάρξ γιὰ τὸν ἀστικό, ταξικὸ χαρακτήρα τῆς Γαλλικῆς 'Επανάστασης. 'Ο Κομινέλ συμφωνεῖ με τὸν Κόμ-

54. M. Vovelle, *La révolution contre l'église. De la raison à l'être suprême*, Βρυξέλλες 1988. Βλ. τοῦ ἰδίου, *Piété baroque et déchristianisation*, Παρίσι 1973.

55. F. Dosse, *L'histoire en miettes*, Παρίσι 1987.

56. F. Dosse, «La triade liberale», *Espaces Temps*, ἀρ. 38/39 (1988), 83-88.

57. G. Comninel, *Rethinking the French Revolution. Marxism and the Revisionist Challenge*, Λονδίνο 1987. Βλ. καὶ τὸν πρόλογο στὴ δεύτερη ἐκδοση τοῦ G. A. Williams, *Artisans and Sansculottes*, Λονδίνο 1989.

παν ότι η Έπανάσταση δεν ήταν άστική, εξακολουθεί όμως να τη θεωρεί ταξική σύγκρουση, που διεξήχθη όχι ανάμεσα σε δύο τάξεις, αλλά στο έσωτερικό μιας τάξης. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγείται από τη διαπίστωση ότι η αναπαραγωγή του συντριπτικά μεγαλύτερου τμήματος του γαλλικού άστισμού δεν βασίζεται στην άμεση έκμετάλλευση των μισθωτών των πόλεων και της ύπαιθρου, αλλά στην απόσπαση του πλεονάσματος μέσω του κρατικού μηχανισμού: « Η Γαλλική Έπανάσταση υπήρξε κυρίως μία ένδοαστική σύγκρουση με αντικείμενο βασικές πολιτικές σχέσεις, που ταυτόχρονα άφορούσαν σχέσεις απόσπασης πλεονάσματος. Ύπηρξε ένα έμφύλιος πόλεμος στο έσωτερικό της άρχουσας τάξης με αντικείμενο βασικά ζητήματα έξουσίας και απόσπασης πλεονάσματος. Η πάλη έστιάσθηκε πάνω στη φύση του κράτους, δίνοντας έτσι στη σύγκρουση την είδική πολιτική της μορφή, γιατί τα θεμελιακά κοινωνικά συμφέροντα που διακυβεύονταν, συνδέονταν άμεσα με κρατικές σχέσεις. Ένω οι ιδιωτικές σχέσεις προσόδου άποτελούσαν τη βάση της ταξικής έκμετάλλευσης, τα κρατικά άξιώματα κατείχαν ένα ρόλο κλειδί. Ήταν έξαιρετικά σημαντικά για τη διατήρηση του πλούτου της άριστοκρατίας, ουσιαστικά για κάθε έλπιδα προαγωγής της μικρής εύγένειας και ταυτόχρονα άποτελούσαν τη βάση των περισσότερων άστικών σταδιοδρομιών»⁵⁸.

Οι άναφορές στις συζητήσεις αυτές δείχνουν ότι η κατασκευή του διλήμματος ανάμεσα στην έλευθερία και την ισότητα δεν άποτελεί μια άφηρημένη θεωρητική έπιλογή των ιστορικών έστω και μέσα στα πλαίσια ενός πολιτικού παιγνιδιού. Συνεπάγεται και όρισμένες τοποθετήσεις άπέναντι σε μεγάλα κοινωνικά προβλήματα που άντιμετωπίζει η σημερινή Γαλλία και ό κόσμος. Τί σημαίνει η έλευθερία για τα έκατομμύρια των ξένων έργατών στη Γαλλία, της σημαντικής αυτής μερίδας παραγωγής του έθνικού πλούτου όταν δεν άπολαμβάνουν την ίσονομία; Τί σημαίνει η έλευθερία και η ίσονομία όχι για τους δύο Γάλλους στους τρεις, αλλά για το ένα τρίτο του πληθυσμού που περιθωριοποιείται κοινωνικά έξ αίτίας της πραγματικής ανισότητας; Τί σημαίνει έλευθερία και ίσονομία για μια μειονότητα των κατοίκων του πλανήτη, όταν τη στερούνται οι περισσότεροι από τους ανθρώπους; Είναι δυνατή η διατήρηση της πολιτικής έλευθερίας και ίσονομίας στις χώρες της Άνατολικής Ευρώπης, όταν ό έκσυγχρονισμός του παραγωγικού τους δυναμικού, πράγμα που ούτως ή άλλως σημαίνει συμπίεση της κατανάλωσης, έπιχειρείται με μηχανισμούς οι όποιοι έχουν την έγγενή τάση να αυξάνουν τις οικονομικές ανισότητες; Μπροστά σ' αυτό το σκηνικό, ό,τι εμφανίζεται σαν ό θρίαμβος της νέας αντίληψης της Γαλλικής Έπανάστασης, η ύποβάθμιση και η άποσιώπηση του αίτήματος της ισότητας, μπορεί να μην είναι τίποτα άλλο, παρά ό άγωνιώδης έξορκισμός της πραγματικότητας των κοινωνικών αντιθέσεων.

58. G. Comminel, ό.π., 200.